

ДРАГУТИН Ј. ИЛИЋ

ХАЏИ-БЕРА
РОМАН

Романом Хаџи-Бера Драгутина Ј. Илића Српска књига обележава два празника: сто година од првог штампања Хаџи-Бера у издању СКЗ, и двеста година од Првог српског устанка (чије бакље пропламсавају и на овим страницама) с надом да ће још неко од наших издавача објавити и друге књиге овог изузетног и неправедно заборављеног српског писца.

Снег веје. Од ветра и олује ни трага ни гласа, а снежне пахуљице, као бели лептирићи, веју над замрзлим поточићима, снежним удољницама и плећатим Рудником, који се и не распознаје од густе ве-јавице. Нека необична тишина полегла на све стране, па ти се чини да и она с паперјастом белином веје одозго. Не чује се ни жива душа. Лескова честа украј пута повила гранчице под снежним теретом, па се љуља с ненадна лепршања малене зебе, што је слетела на гранчицу, извила кљунић и гледа како промичу крупне лептирасте пахуљице, повијају се тамо амо и нечујно падају на земљу. Малена зебица тек жмирне сићушним очицама, кад јој по који пахуљак падне на кљунић, па затресе главицом да га уклони. Само из далеких заселака допире нејасно кукурикање, те напомиње промену, али и оно ишчезава у некој тишини.

Одједаред се зачу из даљине женска запевка. Зеба изви главицу оној страни, узнемирено залепрша, затрепта криоцима и одл ете, а са занихане се гранчице стресе снежни терет на земљу.

Она запевка час о час умукне, да мало после још јасније одјекне преко шумарака и узане удољице, што између горских повијараца слази манастиру Морави-ца.

Не постоја мало, а кроз снежну белину зацрне гомила људи и жена. Гологлави газе по завејаној путањи, за сељачким саонама, у које су прегнута два ситна, мршава вочића. У саонама је мртвачки сандук, уз који је прислоњена грубо истесана крстача. Уз вочиће гази гологлав младић, оборене главе, те их во-ди. За саонама

ступа гомила гологлавих људи и жена, а међу њима омалена старица, која из гласа нариче за самртником. Две је жене воде под мишке, а она изне-могла, као сломљена, клеца за саонама.

Тупи јечи дрвенога клепала, које замењује зво-на, тужно одјекују над спроводом, који побожно и по-лако ступа напред. Пред маленом црквом засташе мало, те четворица њих примише из саона сандук с покојником и пођоше за младићем, који понесе кр-стачу, газећи по дебеломеслоју снега, ка ископаној ра-ци, што ниже цркве зјапи. За крстачом ступа калуђер у епитрахилу. Носиоци спустише сандук крај раке и калуђер започе опело, прекађујући самртника и пра-тиоце тамљаном, што се пушио из земљана сасуда. За овим изли преко целога самртника у виду крста вино и уље, отпоја *Вечнаја памјат* и даде знак да се сандук заклопи и спусти у гроб.

Сад пратиоци начинише тесан круг око санду-ка, над којим се наднесе старица, па, јаукнувши што је грло доноси, поче нарицати. Нема очију, које не би заплакале, слушајући оно сетно нарицање, што га српска сељанка над телом урмла сина извија. То није само јаук, што се час о час разлеже по долинама и брдима, то је песма раздерана срца, препуњена тугом и болом, што се као широки, невидовни талас разлива по зраку, трепери по сухоме грању, које се лагано ниha и суморним пуштањем уплеће у заповку, па се отуда, као сетан шум, узноси даље, тихо се доима људске душе, а срце ни само не зна како заплива у ове таласе, тоне, губи се, нестаје га и грца у општој тузи. Тепање мајчино, која, обливена сузама, мисли да ће пробудити усахнуле очи јауком, што од времена на време прекида сетну мелодију, разлеже се по гори и дољи.

Гомила пратилаца, оборених глава, слуша мајчину заповку, а када одјекну последњи стих нарицања, кад мајка јаукну: „Што си ми се понео, сине? Јеси ли загрлио браћу? Јеси ли им казао, како мајка не суши очију?” замаглише и најтврђе очи. Жене ударише у гласно јецање, а људи окретоше лица у страну и почеше отирати рукама маглу, што их засењаваше. Милоје, њезин син, што је водио вочиће, згужвао фес у клупче, па њиме затискује уста, да

не би заплакао. Али кад мајка врисну: „Сине, буд’ мајку остави, што брата не пожали!” њему грунуше сузе, грунуше као набујали поток, коме је устава сметала, да се на све стране разлије. „Јаох, брато! “јаукну и паде на лешину братовљеву, зарони лице на груди покојникове и силно зајеца. Старица такођер врисну, па обема рукама загрли жива и мртва сина. Жене прискочише и почеше је дизати.

У томе часу ступи у гомилу игу ман, који је из своје ћелије изашао, застаде мало пред жалосним опраштањем, па онда такну руком старицу:

- Немој, Анђо, немој! Не ваља вређати Бога!

- Није од Бога, оче духовниче! - јекну старица, а отима се од жена, што је од мртваца одвојише. -Крвници га сатрше!

- А ти бар погледај на ово, што ти је живо, не коби њега.

Које због изнемоглости, а које и са речи игу-манових, старица се мало утиша. Стојећи над сином, само је тихо јецала, а сузе јој једна за другом капаху на снег.

Још један последњи јаук, што се оте, разлеже се кроз снежну вејавицу, па се изгуби под облаке. Над свежом земљицом узвишене хумке вејао је крупан снег и облагао је својом белином. Анђу су узеле жене међу се, па су пошле напред, тешећи је да не запева. Милоје, који је стајао још украј гроба, бленуо је нес-весно и немо у дрвену крстачу, на којој виси пешкир, последња милошта мајчина срца.

- Хајде, Милоје, хајде; није добро стајати овде, - рече игуман, и сам потресен, па поведе Милоја. Овај без икаква одупирања пође, пусти се да га воде како му драго.

Један средовечан сељак издвоји се из гомиле, скиде фес и приђе игумановој руци:

- Хаџи-духовниче, пођи и ти с нама?

- Бог нека се смилује души покојниковој! -одговори игуман.

- Ето вам оца, законоше, он нека иде, а ја шта ћу вам?

- Велим, лакнуће и оној старој души, ако и тебе види на даћи.

- Е, мој Рупићу, - уздахну игуман, - тешко и њој-зи и мени! Нити ће она дахнути, докле год буде гледа-ла три синовља гроба, ни ја, гледајући деветнаест укинутих глава, што их скиде небратска мржња.

Рупић заћута.

- А ти ме још зовеш тамо! Јадна децо, - продужи игуман, више за се. - Ето, шта чините. Искривисте се, потуристе образ и веру, па ме опет зовете за софру, да једем и пијем самртну онима што још живе. Не могу!

Не могу! - рече, а натуштен му поглед севаше плахо. - Зар да слушам, како за главу убијенога спремате ос-вету другој, братској глави?

Мада ове речи нису нимало годиле сељацима, који стајаху смерно, оборених глава, они му не одго-ворише ни речи. Једини Рупић као да је смишљао, како да му одговори, а да га не увреди.

- Истина је, хаџи-духовниче, грешно је клати се, али зар Гагићи нису први започели крв, и може ли бити брату да не освети брата? Лако је теби, ти и не знаш шта су то деца; али нама, оној ојађеној мајци, ономе брату, што пишти као соко поломљених крила!

Муњевит игуманов поглед пресече му реч. Рупић ућута. Игуман га посматраше мрким погле-дом, а у томе се погледу опажао унутарњи бол и горчина, што га распиње, али му и не да да одговори. Он је добро осећао, да је сва ова гомила занета једном истом мишљу, коју сад баш изусту Рупић, и да му је узалуд трошити речи. Само дубоко уздахну и оде из гомиле, која стајаше око њега.

- Шта ти би, Рупићу, те га расрди?

- Е, већ ми дође доведе! Откако га памтим, оку-пио једно те једно, да се миримо, и бар да је с ким, него са оним крвницима. Јок, вала! Можете се измирити сви, али ја нећу. Зар да осрамотим оне гробове? Хеј, море, докле год човек гледа на синовљи гроб, а змија на одсечен реп, дотле им нема мира.

- Нема, Бога ми! - одговорише сељаци, махом рођаци и пријатељи покојног Станковића, а беше им доста већ и она запевка, а камоли овако општар говор Милојева ујака

Рупића.

Сељаци изађоше из гробља, па се изгубише у бе-лини, што се стуштила и густо веје и закрива још свеже трагове пратилачких стопа.

*

То је био спровод Стојана Станковића из сео-цета Мораваца. Породица Станковића остала је пре пет година само на четворици брата и мајци. Кућа им је била још из давнина виђена у овоме и околним се-лима, са успомене коју оставише њихови стари за ра-товања принца Јевђенија. Они су се борили против Турака на утоку Граца у Колубару. Ту, на једном из-брешку, дизал а се кул а Витковића. Под том кулом по-гибоше четири брата Станковића, а пети, борећи се уза свога војводу, Јефту Витковића, који брањаше лешину свога брата Јована, погибе с војводом у Ваље-у, 1718. Поштовање према јуначкој браћи пренеше сељаци и на кућу Станковића, те је тако за непуних стотину година сва кућа уживала у околини увек лепо првенство.

Али се једнога дана догоди нешто, што унесе несрећу у кућу Станковића, а из ње у Моравце и ос-талихседам манастирских нурија. На шест година пре овога спровода, баш о манастирској слави, искупи се око цркве народ из Липља, Пољанице, Козеља, Ива-новца, Бранчића, Гукоша и Дића. У то доба између Станковића и Гагића из Дића било је неке распре због синора. Кметови су пресудили ствар, али на штету Станковића, а то је Станковиће толико увредило, да се завадише с Гагићима. На самоме сабору, кад се међу људима случајно сукобише, почеше се пецкати, докле се најстарији брат Станковића, Младен, не зачлете, дохвати Петра Гагића за гушу и обори на земљу. Млађи Гагић, који се прогурао кроз светину, што се беше слегла да их развади, да избави брата, удари Станковића ножем, те се овај на месту сруши. Убицу предадоше кметови субаши, аги Џинићу, који је с не-колико гаваза седео на манастирском чардаку и мо-трио на ред, а овај га посла везана у Ваљево, кадији.

Баш се у то доба био вратио и игуман Ћера с ха-цилука. Кадје видео како између две највиђеније куће паде крв, покуша да измири завађене. Наговарао је Станковиће, да

опросте крв, али које њихов ујак Ру-пић, које ага Џинић, а овај једва беше дочекао да се виђене куће покавже, учини, те Хаџи-Ђерино мирeње не успе никако. После неколико дана Станковићи ис-пише пред кадијом самртну чашу, те тако Турци погу-бише млађeга Гагића.

И тиме се заврже крвна освета. За мало па се њоме отрова и осталих осам села око манастира. Субаша, ага Џинић, имао је одсада пуне руке посла. За ових пет година намирило се деветнаест глава; од Станковића оста само још најмлађи, Милоје, а од Га-гића их изгибечетворо, и остала сујош два брата исес-тра Смиља. Милојева брата Милана, кога сад баш сахранише, нашли су испод Мораваца, на обали Љига, убијена, па, и ако нису знали ко га је убио, у Моравцима су сви као у воску тврдили да је убица из куће Гагићеве.

Тако је стајало до овога догађаја, 4. новембра

1803. год.

2.

Тешко замишљен уђе Хаџи-Ђера у своју ћелију. Његово бледо лице с кратком проседом брадом и задубљеним погледом, који чисто продире у душу ка погледа, дошло је овога пута блеђе. Колико год су га дирнуле Рупићеве речи, толико га је дирала и помисао даје све доцкан. Веђе пуних пет година како све чини, да измири завађену паству, па узаман. Крвна освета укоренила се и замрежила села, да је више ништа не може ишчупати из срца овога народа: ни кнезови, на које Турци силно подозреваху, ни калуђери, ни он, коме, као пастиру своме, одаваху сваку пошту, али га у овој прилици никад не послушаше. То је Хаџи-Ђери тешко падало.

Нелагодно осећање будило се у њему, кад се раставио од овихљуди. Онај Рупићев одговор-„Лако је теби, ти немаш деце!“ порази га сасвим. Потајни не-мир напомињао му је да се још није све свршило, и да за овим гробом има још један да се ископа. И та га помисао толико узнемири, да је почео зепсти од неиз-весне слутње. Дође му тешко што одби Рупићев позив, те не оде онамо, где се сада у покој душе убијенога скупљају на даћу, па да и на томе месту покуша да их измири. Али како? Зар није све радио, што

се могло радити, па кад није могао код прве и друге главе прекинути заваду, зар ће је утишати сад, код девет-наесте? Жеља и сумња сукобиле су се у његовој души као супротни таласи, што су заплъускивали то амо то тамо.

Тако узрујан, стајао је Хаџи-Ђера пред решме-том мрачне ћелије и расејано гледао у густу вејавицу, која никако не престаје. У ћел ији и тамо напољу влада необична тишина, која нимало не одговара његову расположењу. У овоме часу било би му милије да чује ма какав тресак или олују, која би се свихорила са оном буром што је у њему, па, ломећи стење и љу-љајући грмове из корена, однела га заједно са овом црквицом далеко, далеко из котлине ових мрачних и суморних гора, што се надвијају над манастиром.

- Тешки дани! - уздахну игуман и промаче шаком преко висока чела и густе, још црне косе, у којој се тек гдегде опажала по која сребрнкаста влас, што напомињаше више тежак живот него ли старост, пре-ко чијега прага још није прекорачио. Још свеже, али суморно и мрачно лице, уоквирено кратком брадом и са очима из којих је била нека необична мрачна дубина, а уз то испупчене јагодице, изражавале су од-лучност и вољу, која нерадо застаје пред уставом. До првих дана ове распре сељаци су га поштовали и воле-ли, али откада се заметну крв, почеше га избегавати, мада је оно поштовање остало као и пре у пуној це-лини. Плашили су се његових речи и онога погледа. Он је опажао ову промену, па, мада је знао и откуда потиче, двојном је више утицао да измири закрвље-на села. Али све узаман. Страсти су биле јаче од ра-злога, и завађени почеше још већма избегавати и кл онити се свога игумана, само д а не сл у шају оно што им говори.

Од дана до дана и Хаџи-Ђера је бивао све усам-љенији. Само о празницима и када би који болан дошао, да потражи лека у молитви, он би се виђао са сељацима. А то га је тиштало и горко и љуто, то га је тако пекло, даје честозажелео да гавећједном нестане из овога пакла, где с једне стране дахијске крвопије робе и сатиру сиротни народ, а с друге тај исти народ и сам се међу собом сатире. И та му горчина постајаше све тежа и тежа, јер не имађаше никога да му се пожали. Турци су пазили на сваки корак његов, те се и сам

морао клонити Ваљева и кнезова, само да се не посумња е с њима шурује. Једном речи, живео је у своме манастиру као заточеник. А тај заточенички живот био је још тежи ове зиме, кад насташе сметови и кад вуци почеше силазити с гора у долине и по за-вејаним путевима. Сад није могао отићи ни до Бого-вађе, где је бар наилазио на једно топло и искрено срце, старога Хаџи-Рувима, пред ким се могао сит из-јадати, па чак и заплакати на ову невољу.

И ово се осећање усугубило данас, после Стан-ковићева укопа. Гледајући кроз решме у густу веја-вицу, Хаџи-Ђера је покушавао да бар за који часак заборави на ову садашњост, па се вину мислима чак онамо, у Свету Земљу, где је пре пет година као пок-лоник ходио. У успомени му изађе онај пут, што крив-уда од горе Мар - Илије Давидовој пећини и јаслама, у којима се родио младенац, који нам донесе љубав. Између високих палми ступа он са осталим покло-ницима, и ено га већ пре оним јаслама, али и онде одједном зачу запевку мајке, што нариче за убијеним сином. Он брзо зажмури, да одбије од себе ову помисао, али мисао беше овога пута много снажнија од његове воље. Као муња суну она натраг и слете Станковићеву гробу. Са овога гроба угледа, како се све већма и већма помаља страшна сабласт с паклен-им очима и крвавим чељустима, како је опружила сухе руке с дугачким кукастим ноктима, па хода кроза се-ла, шкљоца и тражи још које материнско срце, да их зарони у њ, да га ишчупа и прождере.

Хаџи-Ђера се стресе, брзо навуче ћурак преко мантије и похита из ћелије.

Тек што је завио за један шумарак, око кога обилази пут што води Љигу, кад чу топот, а одмах за-тим опази у снежној вејавици неког коњаника. Коња-тник је јахао на малену коњићу. На њему су сукнене чакшире тамне боје, притегнуте око танког паса шареним тканицама. За појасом, из кожна силава, вири бакарна јабука од кубурњака. На плећима му таман гуњац до појаса, са широким скутима, а испод њега на прсима копоран тамно плаве чохе, опточен црним гајтаном. На ногама шаренице, око њих ис-преплетани кајиши од опанака, а на глави алев фес, омотан белим пешкиром, те тако чува чело, избри-јани потиљак и врат,

низ који чак од темена слази подужи курјук косе сплетен у плетеницу. Коњанику је могло бити око тридесет година. Кад угледа игу-мана, скочи с коња и, придржавајући га за вођице, пође му пешке у сусрет. Широка плећа и врло танак пас давал и су овој прилици неки поносан израз, а томе су још више одговарале кестењасте очи и дугуљасто, чисто избријано лице са умереним носом, испод кога су се пружила два дуга смеђа брка, која му на рамена падаху.

- Ако Бог да, Гагићу?- ослови га игуман, кад му се приближи.

- Благослови, оче! - одговори коњаник, при-несе шаку челу, а затим је спусти на груди, па, тако држећи је на прсима, саже се и целива руку игуманову.

- Бог благословио! А откуда?

- Па, - одговори питани, - из Ваљева.

- Добро те наврати амо. Мишљах и сам да те потражимо. Хајд'мо.

И Хаџи-Ђера се окрете назад. На дворишту изађе манастирски искушеник, целива игумана у руку и прихвати коња из руку Гагићевих, те га одведе у коњушницу.

- Па, Гагићу, које ми добро доносиш? - запита Хаџи-Ђера, кад седоше у ћелији према распаљеноме мангалу.

- Бој се, оче игумане, као да није све у своме реду. Долазим ти од кнеза Алексе, а био сам и код муселима. Тамо у касабима као да се нешто мути. Кнез Алекса те је много поздравио и поручио, да склониш Хаџи-Рувима, те да се што пре уклони из Боговађе, јер Турци много сумњају на њега због некаквог бунтовничког писма, што су га ухватили.

- А што он сам не поручи Хаџи-Рувима? -Поручио мујеједаред, али мујеХаџија одговорио: „Сад нека бега Алекса, аја нећу више. Не зна, вел и он, како је то потуцати се по туђини”.

-Тако и јесте! Алекса добро зна, да оно писмо није писао Рувим, а зна и то, ко га је писао; па што је онда потворио Турцима на Рувима. Мислио је да ће Хаџија вековати у Светој Гори; па сада, ето белаја!

- А муселим опет разбира о теби.

-О мени?-запита Хаџи-Ђера, и његов изразити поглед чисто зарони у дубину душе Гагићеве.

- Распитује, шта радиш овде у манастиру, налазишлисесХаџи-Рувимомисастајешлисесаобор-кнезом Бирчанином?

Хаџи-Ђера замишљено пропушта између прстију зрно по зрно својих бројаница. Претурао је по памети, зашто ли то муселим распитује. И мада није могао пронаћи дубљих разлога, ипак га је узнемиривала помисао, да муселим није то питао тек онако, разговора ради.

- А није ти још што напоменуо?

- Није, већ ако не разбира зато, што се по касабн зуцка, као да обор-кнез неће више да купи хараче. Већли, да је поручио Фочићу, како сиротиња не може више да плаћа.

- Црни дани! - уздахну Хаџи-Ђера. - Знају Турци да им ни Бирчанин ни Алекса не могу ништа, докле год се ви сами давите међу собом. Знају, мој Гагићу, само што не знате ви, који потуристе образ, плунуште на крст, па се кољете као сатанска деца.

На овај прекор Гагић обори очи и поче дланом трљати преко колена, као човек који се збунио ненадним обртом разговора.

- Тако ти је то, - продужи игуман и замишљено царкаше по ражарену мангалу. - Жалимо на горку судбину, кукамо за изгубљеном слободом и проклињемо издајника Вука, а ми, ево, издајемо самога Христа. Зовемо се браћа, крстимо се Христовим знамењем, а газимо све оно, чиме нас је запојио и ради чега је на крсту пострадао.

Тамно руменило све се више осипало по његову лицу, а очи добише чудновату плахост. Отури машице, којима цараше ватру, скочи и узбуђено поче ходати по ћелији.

-Христијани, пасекољу! Нијелитако, Гагићу? Ено тамо деветнаестог гроба, још је свеж! Знаш ли кога Рупић криви за ово убиство?

- Знам, - одговори Гагић, - али он лаже! Из моје куће није нико то учинио.

- Ни поручио? - запита игуман и оштро погледа у очи Гагићу.

- Ни поручио.

- Велиш ли?

- Оне ми цркве, хаџи-духовниче, овако је, како ја кажем! Нама је свима додијао овакав живот. Пре-зам од Турчина, од комшије, од брата; презам чак и од своје сенке. Можда је грешно, што ти велим, али тако ми ове светиње, родио бих се наново, када би већ једном нестало тога Рупића. Да није њега и онога субаше, чини ми се све би се смирило.

Нека потајна радостсевну у очима игумановим. После пет година то је била прва реч о измирењу, коју је чуо из уста своје пастве, и њему се учини да је ово онај камен темељац, на коме би му ваљало дызати сво-ју цркву. Он не оклеваше.

- Ваља да се измирите баш ви, Гагићи, Рупићи и Станковићи. Ви сте и закрвили села.

- Тако је, хаџи-духовниче; али, бој се, то ћеш тешко успети. Рупић није од тога соја.

- Мораће, мораће! Ово се више не може по днети. И Рупић и сви његови ваља да чују зарана баш из тво-јих уста, да ниси крив смрти Милановој. Грехота је чекати још коју жртву.

Гагић сумњиво одмахну главом, али не одгово-ри ништа. Хаџи-Ђера позва искушеника и посла га Рупићу, да га одмах позове. Мада је Гагић желео да се прекине распра, ипак се узнемири. Беше му непри-јатно кад помисли да ће се после толикогодишњег избегавања опет погледати. Две крвничке куће, што сетакко мрзе иједна другу сатиру, да се наново састану! Да је ма ко други овако покушао, он би одлучно од-био, не би пристао, да баш од њега потекне измирење, али замерити се игуману, па још хаџији, из чије руке прима свето причешће, из чијих уста очекује опроштај на исповести, био би највећи грех. Зато се није ни усудио да се утече у његову реч, мада му се смркло пред очима на помисао, шта ће од срамоте, ако Рупић од-бије понуду.

Не прође ни пола сахата, а на ћелијска врата неко закуца.

На прагу се појави Рупић. Кад угледа Га-гића, који га у томе часу испод очију промери, он за часак заста, а преко широка лица пређе га бледило.

Игуман се поздрави с њим и понуди га да седне. Мада је Рупића овај састанак немило такнуо, он ипак седе према Гагићу. Као и овоме, тако је и њему за си-лавом просијавала јабука од пиштоља: Сви су ћутали.

- Ти си ме звао, хаџи-духовниче? - рече Рупић, а глас му чисто дрхти с потајна узбуђења.

- Јесам, Рупићу; звао као и овога овде, као слуга Христов, који ће за све вас тамо одговарати.

- Па... посао ме чека... Тек само допадох, да чујем, - одговори Рупић, гледајући косо у страну.

- И ово је посао, зашта те дозвох под кров ове светиње. Пре него ли пођем онамо, пред онога који ће нам свима судити, хоћу да вас саставим, да се погле-дате очи у очи, да сазнам ко уби Милана.

- Зато ме ниси морао звати. Ето ти тога, нека ти он каже.

- Ни ја, нити ико од мојих! - одговори Гагић. -Смем се заклетити.

Рупић плану и као помаман скочи с треножице. Од силног узбуђења тресле су му се уснице. Очеvidно се опајало како се савлађује. Окрене се игуману:

- Зато си ме звао?

- Јесте, Рупићу, зато, да из његових уста чујеш; и зато, да вас кумим и преклињем: престаните једном с том крвљу! Зар се не бојите Бога? Зашто каљате образ и име? Или можете још и помишљати, да ће вам помоћи онај крст, што га мећете на себе том руком ко-јом се убијате? Ето тебе Рупића, а ето и Гагића. Зава-дили сте се ради једне ситнице и пролили сте крв, па вам је и то мало било. Нисте се смирили, докле у вашу крвну распру не увукосте и осам села, да се заваде искрвeisатиру.Нистеливи Срби,браћа,хр истијани? Не страдате ли сви од једне невоље? Па што се кољете, за име Божје, што?

Обојицасућутали,доклејеХаџи-Ђера говорио. Гагић седи, а Рупић стоји и јетким погледом стреља то амо то тамо. А

када он заста, Рупић се окрете и пође вратима.

- Куда, Рупићу? - запита Хаџи-Ђера и стаде пред излаз.

- Кући, хаџи-духовниче.

- Још не, докле не свршимо овде. Ево Гагића. Он жели да се измири.

- Они су и започели.

- Па смо и платили сви добро! - одговори Гагић, и сам узбуђен уста са свога седишта.

- Не, Гагићу, нисмо сви платили. Наплатићемо се тек онда кад поткусуримо последњом главом Га-гића.

- Вала нећеш, Рупићу! - плану Гагић и плесну руком по тепелуку пиштоља. - Захвали се овоме хаџи-духовнику, што сам пристао да те позове. А то знај: за сваку главу Гагића пашће три ваше!

- Гагићу, Рупићу! - викну игуман и покуша да их утиша. Али Рупић већ није слушао ништа. Силним покретом изађе из ћелије, тресну врата за собом и за-мало па се изгуби у снежној вејавици.

Као скамењен оста Хаџи-Ђера, немо гледајући за одлазником, па, тек кад Гагић приступи и такну се његова скута, он се као иза сна покрену.

- Опрости, оче, и збогом.

- Куда ћеш? - запита игуман.

- Па, кући... Ето, видео си...

- Да се кољете наново?

- Да бранимо своје главе.

Игуман не одговори ништа, даде руку, коју Га-гић целива, мало затим виде га како на своме коњићу промаче испод прозора и изгуби се у оној вејавици. Густ се мрак навуче на очи игуманове. Он се обазре по ћелији, па кад схвати да је сам, дохвати се обема ру-кама за косе и, дубоко уздахнувши, седе на једну тро-ножицу, налакти главу о колена, па укочено, готово несвесно, гледаше у жеравице, по којима се већ уве-лико хватало магличасти пухор.

*

Л ак сумрачак већ се почео хватати по разасутим шумарцима и брдима, кад се искупише тужне звани-це, рођаци и пријатељи покојникови, у кућу Станко-вића, на даћу.

У пространој кући, према нискоме огњишту, по коме пуцкарају подебеле главње, постављена је ду-гачка, приземна трпеза. Неколико се жена ужурбало и ради око огњишта, с кога пламти румена светлост то јаче то слабије, те обасјава трпезу и госте, који су већ поседали око трпезе. У челу седи калуђер, њему с десна Рупић, а лево Милоје - оборене главе. А даље, по реду, остали пријатељи. Сви су растужени и ћуте, као да се плаше да се не изгуби оно тихо јецање, што се покоји пут чује из суседна вајата. Онде су мати и покојникова удовица, са осталим женама, које се нађоше на жалост. Пред сваким, за трпезом, стоји по једна дрвена зделица с дрвеном кашиком, а покрај ње по један бео хлебчић, мало већи од поскурице, намењен као подушје покојнику. Кад редаре спустише на трпезу јела, припалише пред сваким лепчићем по једну воштану свећицу, а калуђер узео цреп са жаром, на коме се пушио тамљан, прекрсти се, очита кратку молитву за покој душе, обиђе целу трпезу, прекади људе, хлебове и јела, па се врати на своје место. Пре него што ће почети да вечерају, једна од жена поче из-носити из вајата торбу по торбу, у којима беху разна јестива и пића, што су гости донели на даћу за покој душе. Један од сељака прихватише торбе, па, тако ре-дом, приказиваше гостима шта је ко донео.

- Наш кум, Илија Мратић, - рече приказивач и подиже једну погачу и чутуру, - донео је ову погачу и чутуру вина, домаћину на жалост; да Бог да да му се врати на радост!

- Да Бог да! - одговорише лагано сви, што седе око трпезе, оборених глава и ћутећи слушају приказе.

- Наш пријатељ, Станојло Милетин, донео је печено пиле и пљоску ракије домаћину на жалост; да Бог да да му се врати на радост.

- Да Бог да! - одазваше се лагано сви.

Тако је приказивач редом приказивао, а кад већ дође до последњих дарова, отворише се врата на ва-јату и на њима

се указа мајка покојникова, рас-плетених коса и порушена од бола; за њом, тако исто расплетена и сва уплакана, снаха њезина, удовица покојникова, Станојка, лепо развијена, стасита и пу-начка жена, придржавала је свекрву. А за њом изађоше још три жене из комшилука. Докле је приказивач говорио, старица је стајала поред њега, слушала и тихо ронила сузе, а кад званице на последњи приказ одговорише: „Да Бог да!”, подбочи се рукама о појас, главу изви мало на десно раме, па тако започе обилазити око трпезе. Лагано и из почетка тихо, готово јецајући, а за тим све гласније и гласније, поче' нарицати, док се тужна песма не разлеже и одјекну далеко ван села:

Јаох, мени несрепшици, Какве госте дочекујем? Како ће им мајка рећи, Касј за тебе запитају: Где је Миле? Ах немила, Покрива Са земља црна. Јаох, Миле, ране моје! Јаох, сине, очњи виде,

Крвници те ископаше! А зар им је мало било Два сокола, браће твоје? Куку, сине, очи моје, Што остави љубу тужну, Да го века јадикuje, Кб и сама, јадна што ћу... Куку, сињој кукавици!

Мајчина туга набрајала је тако редом; питала га: је ли му тешка земљица, је ли му хладно у немилој постељи и како је нашао браћу?

За све време званице су оборених глава и немо слушале ову тугу. Многима се у грлу купио, а неко-лико њих утрше сузу, што се из ока крунила. Милоје је као дете јецао, а Рупић, мрк и сав позеленео, тек би покоји пут махнуо шаком преко бркова.

Кад је њезино јадиковање доспело до врхунца, прихватише жене и њу и Станојку, почеше их тешити и ућуткивати, па их одведоше у вајат. Тек се сада, по-оне овакога помена, почеше гости прихватати и вечерати. До сада се само ћутало, а сад се већ помало заче разговор, који се врзао око покојника и његових убилаца.

Али док је год калуђер седео међу њима, разговор је

текао овлаш, више о успоменама из покојни-кова живота. Тек кад овај оде, разговор узе сасвим други ток. Рупић је причао како је јуче по подне ага Џинић звао Милана, те га опоменуо да се причува, јер је сазнао да му се спрема заседа. И Милан је обећао; после тога је отишао послом до ливаде на вису, па се и не врати. Тек пред вече дотрчаше неке жене, лелечући, и јавише како су њихови људи нашли у јед-ној лески код Љига Милана свега у крви, па не прође много, стигоше и људи, носећи на саонама убијенога. Ко га уби и кад, не зна се. Ага Џинић је затворио не-колицину људи, на које сумња. Али правога убицу још не нађоше.

- Неће ми измаћи, - утаче се Милоје и шкрипну зубима. - Наћи ћу га већ, па макар морао ноктима земљу раскопавати.

-И треба! Ко ме и приличи вишесветити брата, ако не брату, - одазва се Мратић, кум Станковића, онизак и сед сељак.

- Па ни ми нећемо седети скрштених руку; потражићемо га и сами, - одговори један између гос-тију.

- Баш и да га субаша ухвати и да ме позову да му пијем самртну, не бих му је пио, не бих дао да му туђа рука главу укине. Опростио бих му онде, да га на овом месту смирим, - зашкрипа Рупић, отре нож, ко-јим је разуђивао печење, тури га у ножнице и, пошто се прекрсти, диже се са осталима.

Две-три редуше донеше ибрике и убрусе, те им полише да оперу руке; а одмах за овим, суморни и ћутећи, сви се разиђоше. Даћа је свршена.

- Ујаче, - рече Милоје кад испратише тужне госте, - сумњаш ли ти у кога?

Рупић зачуђено погледа у нећака:

- Зар и то питаш? Ено ти гробова твоје браће, па нека ти они одговоре. Ко ти је већи крвник од Гагића?

- Знам, али њих је двоје. Који је од њих?

-Обоје! Глава једнога Станковића вреди за де-сет Гагићевих, а освета не пита за правога убицу. Да га није убио један, убио би га други; а убијеш ли ти само једнога, тебе ће убити други. Разумеш ли?

- Разумем, - одговори Милоје и замишљен пође у

кућу.

- Почекај мало. Знаш ли, зашто ме је звао хаџи-духовник?

- Не знам.

-Тај немирује. Хоће, пошто-пото, да насмири. Милоје се намршти.

- Па затекох тамо и Јована Гагића. -Ујаче! - плану Милоје - И ти си га пустио с миром?!

-Зарсаммогаодрукчије?Биојеподкровомигу-мановим.

Милоје зашкрипну зубима љутито и стеже пещицу.

-Вала, не био којисам, ако се Гагићијош недељу дана наносе главе.

Обојица уђоше у кућу. Мрак је већ увелико покрио околину. С планинских повијараца пирну хладан ветрић, а по разведерену се небу почеше осипатикрупнежеравице,које озготрептијаху,каопла-мичци кад их ветрић занеха.

3.

Касно у ноћ чу се необична лупа на манастирским вратницама. Хаџи-Ђера је седео још у ћелији и према запаљеној воштаници читао из књига ЖиШија свјатих. Жута светлост с воштанице игрукала је по листовима књиге, па се расипала по кутовима манастирске ћелије. Но докле су очи игуманове прелетале преко писмена, његова је мисао лутала сасвим по другима странама. Он није имао узрока да сумња у Га-гићеву исповест, али сад му сенаметало друго питање: ко је убио Милана? Међу завађеним сељацима има многих који су жељни освете и с једне и с друге стране, али ипак Станковићи и Гагићи стајали су у непосредној осветничкој мржњи. Ага Џинић је похватио неколицину виђенијих сељана, на које је сумњао; али међу њима је и Никола Стокић, брат од ујака Гагићев, а он је тек после овога убиства дошао кући с пута, где је био да одлучује о нове за своју трговину. А то већ беше један знак више да посумња и за остале затворенике, е су и они

ово дело извели. Дахијски Турци, кад год би им се указала згода да се умешају, хватали би обично виђеније људе, па их по неколико месеци држали по вл ажним тамницама, где су ови често и ска-павали. Међутим, није могао да посумња ни на агу Џинића, јер је знао да је овај још тога дана опоменуо Милана да се чува заседе.

И тако се Хаџи-Ђера мучио, да пронађе конач загонетки, али што год се више удубљивао, све се већма заплетало у замршаје, које није могао размрси-ти. Са узалудна напрезања поглед му поста гроз-ничавији, и он без циља луташе с листа на лист, које ужурбани прсти нервозно прелиставаху.

Обновљена лупа на капији, којајош силније од-јекну, а за њом и неколико грубих гласова, тргоше га из дубоке замишљености. Врата се нагло отворише, и калуђер, који се малочас с даће вратио, упаде ус-плахирен у ћелију.

- Ко лупа?

- Турци, оче игумане!

Хаџи-Ђера се брзо диже, метну камилавку на главу и похита вратима.

Манастирски слуга и искушеник већ су отво-рили капије и са склопљеним рукама на прсима и с понизно обореним главама одмакли мало у страну. Д вадесет оружаних Ту рака хатлиј а укаса у пространо двориште.

- Што стојиш, влаше, те не прихваташ аги коња!? - узвикну један хатлија.

Слуга и искушеник брзо притрчаше, те прих-ватише за вођице коње, с којих поскакаше два јахача. Један од њих био је Шаћир-ага, побратим Сали-аге рудничкога, а други, нешто старији, моравачки субаша, ага Џинић.

- А сад, момци, одведите коње у ахаре, - рече субаша;

- а ти, момче, иди и јави игуману, да нам спре-ми вечеру.

- Одмах, честити ага, одмах! - рече искушеник и похита у ћелију.

Хаџи-Ђера и калуђер дочекаше незване госте у ходнику.

- Добра ти вечер, хаџија! - поздрави Хаџи-Ђеру Шаћир-ага. - Јеси ли рад гостима?

-Увек добрима, честити ага! - одговори Хаџи-Ђера, па, метнувши руке на прса, ниско се поклони. Шаћир-ага уђе у гостинску собу, а с њим ага Џинић и још четири до пет лепо одевених Турака, чије одело и оружје трептијаше у срми и жежену злату. Остали Турци уђоше у пространи трем, што је уз гостинску со-бу, па се разузурише око широког приземног ог-њишта, које је на средини трема стајало, а над којим је зјапила у крову пространа баџа. Неколико њих из-вукоше из манастирскога тора две овце, заклаше их и уредише, а мало затим разбукта се на огњишту велика ватра, према којој се почеше окретати ражњеви с печењем.

Докле су момци уз живахан разговор окретали ражњеве, у гостинској соби је искушеник већ неко-лико пута обредио аге чашицом ракије. Гости су седе-ли на приземном миндерлуку, мало заваљени на шарене јастуке. Хаџи-Ђера и калуђер седели су према њима прекрштених ногу. Хаџи-Ђера је с неком зеб-њом очекивао да чује, откуда у ово доба потеже Шаћир-ага чак с Рудника овамо.

-Чули,хаџија! Мићемо,ен' онај бива, одсјести овдје до сутрадан. Нареди конак људима!

- Биће, ага, - одговори Хаџи-Ђера.

- Па сутра, ако Бог да, да отпочнемо, ја! Игуман погледа кришом испод очију у агу, који мало заста, сркну кафу и пусти неколико густих ди-мова из распаљена чибука.

- Ама шта је у овом вилајету? Ко то буни рају да се крви?

-Не знам, честити ага, -одазва се игуман. -Зеле-гло се у народу зло.

- Ја, зло! Крвите се, бива, као и свака погана вјера. Завађате рају и одмећете је да не слуша.

- Ја је не завађам, већ мирим.

- Енеде! А шта се ти пачаш у туђа посла? Твоје је да чатиш у цркви, а ово је субашино, да држи ред. Хе, мој ага Џинићу, откад калуђери насташе да мире, не остаје ти друге, него да ти чатиш њихове молитве.

- Дина ми, тако је! - одговори ага-Џинић. - И данас

сам чуо како је саставио Рупића и Гагића, да их измири. Хоће да закљони зликовца.

- У твојим је рукама власт, ага, - одговори игу-ман;
- али знам да је Гагић толико крив колико и ти.

Шаћир-ага и ага Џинић погледаше се испод очију.

- Па ко је, бива, крив?

- То не знам.

- Е, ви'ш ти њега, зна ко није крив, а не зна ко је крив. А што они човјек погибе, ен' онај бива, и што Рупић и она старица запомажу тамо, како ће им Га-гићи затворити кућу мртвијем коцем, то ништа? Море, море, игумане, боље ти је да гледаш ово мало крова над главом, него ли што се плетеш у туђа по-сла... Ето, већ се и сељани клоне твога оцака; веле да и у цркви, место да чатиш, причаш о некаквим нево-љама и не знам, бива, још шта, како им се ваља из-мирити, те да се лакше чувају од насиља, ја!

- Не знам, честити ага, ко ти је све то наговорио. Ја нисам ни одметник ни бунџија, те да им тако гово-рим, - одговори Хаџи-Ђера нешто плаховитије, него ли што је до малочас одговарао.

- Нека, хаџија, нека! - рече ага Џинић, испи-јајући чашицу. - Зар не видиш, болан, да се Шаћир-ага само шали?

- А ти се, болан, већ и расрдио! - насмеја се Шаћир и погледа испод очију.

- Знаш и сам, честити ага, како је: два без душе, а трећи без главе; па као мислим, у свету је доста рђавихљ удикојибеденевина,-одговориХаџи-Ђера, па се и сам мало насмеши.

Међутим, ракија и кафе ређале су се једна за другом, а чибуци су се димили на све стране. Мало за-тим и манастирски слуга унесе округлу софру, при-маче је агама, а одмах за њим искушеник поче доносити у сановима приготовљена јела и печење. Игуман и калуђер дигоше се.

- Куда, хаџија?-запита Шаћир-ага. -Зар нећеш и ти с нама?

- Нека, честити ага, ми смо већ повечерали, а ваља нам наредити још конаке.

Турци прионуше око вечере, а Хаџи-Ђера и ка-луђер изађоше у трем, па отуда на двориште. Густа помрчина полегла је над околином и навејаним снегом, тесе ни прста пред очима није видело. Улазећи у своју ћелију, игуман шану нешто законоши, и овај брзо замаче у манастирско двориште. Замало па се врати пред ћелију, а за њим иђаше манастирски чобанин. Игуман их уведе у ћелију.

- Одмах да идеш у Дић, до Гагића! Пробуди их, па им кажи дасам их све поздравио, нека склоне чељад где знају, јер ће сутра зором доћи тамо Шаћир-ага с двадесет Турака. Јеси ли разумео?

- Јесам, оче! -одговори чобанин, пољуби игу-мана у руку, па, кад изађе иза капије, звизну. Два ве-лика, космата пса излетеше из дворишта, па, узмахујући реповима и подскакујући, изгубише се за-једно с чобанином у густу мрак.

После вечере и пића, које загреја аге, разговор поче бивати све живљи, докле се не претвори у право весеље.

- Суљо, бре! - викну Шаћир-ага и плесну длановима.

На вратима се појави млад Турчин.

- Шта чиниш, чапкун бре, тамокана? Ђе ти је шаркија?

-Удри, бива, али ону стамболску! -узивкну ага Џинић.

Суља донесе шаркију, жице зазвонише, а певач забаци главу и, полузатворених очију, поче извијати стамболску арију. Докле је певач извијао севдалијску песму, аге су слушале, сркале кафу, па тек покоји пут што би се неко од њих, занесен песмом, мало устурио на узглавље и од силнога заноса јекнуо.

И Шаћир-агу запали ова песма.

- Шта велиш, Џинићу, зар не бисмо могли још ноћас у Дић?

- Зар ти је толико запело? - насмеја се субаша. - Јаваш, море, јаваш, старије је јутро од вечери, а она ти неће ни сутра измаћи. Па онда, куда бисмо сад по овим сметовима, где ти нема других трагова сем вучјих и хајдучких? Та у мраку не видиш ни пред собом, а камоли за собом.

- Та ти ваља, Џинићу, - одазва се један крупан Турчин под белом чалмом. - Откако је Шаћир-ага изгубио сан, све га нешто мами у Дић. Мора бити да тамо има каквих бајалица што видају од урока.

- Е, мој Рамо, - одазва се Шаћир, - да си јој је-даред само угледао очи, не би ти, ен' онај бива, та воденица клепетала више. Занемио би, море, као неве-ста пред ђувегијом.

Весео смех одазва се на ове речи. Шаћир-ага само одмахнуо главом, поглади браду и мигну на Су-љу, који још силније удари у жице, а аге, већ увелико загрејане, почеше и саме певати.

Шаћир-ага био је још млад човек, - тек ако је прешао три'ес' пету. Висока и вита стаса. На глави му фес, око кога је омотана црвена чалма, а испод ове севају мрке очи с густим већама. Цело лице, с малом брадом и танким брковима, испод мало стешњена носа, показују мушку одважност и дрску насртљивост. Одевен је као што се носе босански бегови, а по златним и срмали везовима, који провириваху с прсију испод црвена јапунцета, познао би одмах јед-ног од оних гиздаваца турских, који поред свога ју-наштва много држи на сјајно оружје и богато одело. На Рудник је дошао са Сали-агом, својим побрати-мом, чим су дахије удавиле Хаџи-Мустафу, београд-скога везира, и узеле управу у своје руке. Сали-ага је постао заповедник рудничкога града и села око Руд-ника, а он његов најбољи помагач. Као и остали да-хијски Турци, и они су подржавали притисак у на-роду, а кад су се довољно оснажили, Сали-ага не само што поче глобити сељаке, а виђеније људе затварати, него још заведе и „право прве ноћи”. Сељаци су како тако подносили намете, али овај намет био је најтежи, утолико тежи што га Сали-ага и његов побратим нису хтели заменити никаквим откупима. Ко би покушао да се одупре овоме обичају, или би изгубио главу или би се морао

одметнути у хајдуке, а тим одметањем уп-ропастио би целу породицу; јер Сали-ага, у такоме случају, није остављао ни камена на камену. Његови би момци поплъачкали све до голе душе у одметнико-вој кући, кућу би му запалили, браћу и остале мушкарце бацили као хајдучке јатаке у тамницу, а женскиње би обешчестили.

Тако се догодило с неколико породица испод Рудника, и то је било довољно да застраши остале, те да и ово зло поднесе, само да ради њих и остал и не пос-традају.

Сваки Шаћиров силазак у рудничка села уно-сио је страх међу сељаке, јер он никада није силазио ради ситнијих послова, него да похвата људе, на које се сумњало да су хајдучки јатаци, да их везане одведе на Рудник, а узгред да оплъачка по коју виђенију кућу, па тек онда да се с добивеним шићаром врати натраг. Шаћир-агу је народ прозвао Кесецијом, а Сали-агу Рудничким биком.

Ове вечери он се враћао из Ваљева, где је ишао на договор, који је имао у муселимову конаку с Мех-мед-агом Фочићем, београдским дахијом, и његовим братом, Мус-агом Фочићем, шабачким заповедни-ком.

Те године београдске дахије силно су се забри-нуле, гледајући како се горе и планине пуне хајдуци-ма, којима већ беше догрдело живети под владом некрста, коме вера и образ народни беху само играчка. Тога ради је Фочић Мехмед-ага често пра-вио састанке то у Београду то у Ваљеву, те се са својим друговима договарао како да угуши хајдуковање и како да притегне народне кнезове, на које су Турци после последњег аустријског ратовања много сумњали, да одржавају везе са аустријским ђенералима.

Кнезови су осећали ову сумњу, па како нису били поуздани да се могу одупрети сили дахија, нити су се више надали у Аустрију, која их после Београд-скога мира остави Турцима на милост и немилост, они се удвараху дахијама и избегаваху сваки додир с народом, који би могао навући сумњу на њих. Али то им ништа не поможе. Дахије су сумњале те сумњале, а кад ухватише и писмо које је обор-кнез ваљевски, Алекса, писао Митерезу, похиташе да се што пре ослободе сумњивих људи. И овај састанак, на коме је у име Сали-агино био Шаћир-ага, бавио се о тој ствари.

По Шаћиреву расположењу и севдалинскоме заносу могло се видети да је ваљевски састанак учинио добар утисак.

- Шта велиш, Џинићу, - рече Шаћир, кад Суља заста да мало дахне, - јеси ли јунак, да, са шездесет до-бријех друга, похваташ све хадуке, што их је по пашалуку?

- Јами! Много ихје! -одговори Џинић.-Шезде-сет би ми требало само да похватам два брата Недића, што с дружином крстаре овуда.

-Нећедуго,бива.Нињихнебибило,данијеови-јех кнезова и калуђера. Они их помажу и чувају. Али. почекај још мало, док се тамо у Биограду све удеси...

-Па?...

ШаћирпревалиочиманаЏинића:-Па?...Вићећеш,штоћебит' слиповимкрстом? Раја је мирна и слуша, али оваки хрзуси, као тај твој дервиш Хаџо, па Станковићи, па Гагићи, око којих се раја купи, па се за њих и крви!

- Тако је, бива, - одговори Џинић, - само што Станковићи и Гагићи висе о мени, јер докле год су они у завади и докле год се раја међу собом крви, дотле не брини за овај крај.

- Тако сам им и сам казао. Али опет ваља нам узети добро на око овог хаџи-дервиша. Много ми се нешто упео да сложи рају. Отвори очи, Џинићу: и тај уме да пише књиге као и онај у Боговађи; и тај уме да шаље мазбате у Стамбол и Беч, ана сана!

- Вала, не брини за то. Драм моје памети тежи је од његове оке. Још мало па ће и трава зарастати око његове ћелије, како му раја долази.

- Капе, Џинићу! - узвикну Шаћир и весело за-грли субашу. - Пјевај, Суљо, пјевај, зумбуле мој! -

Јекну, извуче из недара кесу пуну златних рушпиЈа, па је баци у крило своје омиљеном певачу. Овај се нас-меша, принесе шаку устима, челу и срцу. Шаркија за-звони, а јасан глас певачев изви:

Истамболда, јаврум, гслди пошта, кузун, Наргелди,

Инибелли, јаврум, сурмали колан, кузун, Даргелди!1

-Хеј, хеј! -јекну Шаћир, трже кубуру иза паса и опали

у таван. Џинић и остале аге, тако исто раздрагани севдалинком, потргоше кубурњаке, па почеше после сваке строфе метати. Пуцањ се разл'еже далеко, а соба се напуни пушчаним димом, те изгледаше као да су се густе, бели облаци кроз таван сурвали.

На пуцањ агинских пиштоља одазва се из трема прасак момачких кубурњака. Меки звуци шаркијеу-

*‘ Цела песма у преводу овако би гласила:
Из Стамбола, срце, сПШже пошШа рано, Добри час!
Па ти носим, душо, што обећах давно: Срма-нас.
Ти ми онга рече: „Донеси ми мио Срма-нас“.
Аја сам ти руком тада омерио Вити стас.
Па гле, откуд, сада, теје широк јако Срма-нас?
Реци, јагње моје, што л’ је танак тако Вити стас?
„Ах, за тобом, драги, тужила сам ваздан, Сваки час,
Па од туге силне свеуо је и сам Вити стас“.*

били су се у овој пуцњави, и само што је покаткад ви-соки глас севдалије певача надмашавао ускликепол у-пијаних ага и њихових момака.

Хаџи-Ђера се склонио у своју ћелију, па, докле је весеље беснело, није се мицао никуда.

У неко доба Шаћир-аги паде на ум, да потражи калуђере. Калуђер законоша дође.

- А камо игумана? Ђе се он забио?

- У селу је, честити ага; разболела се нека ста-рица, па је отишао да чита молитву.

- Ех пеки, ако јој не помогне влашка молитва, помоћи ће мотика! А кад већ њега није, добар си нам и ти. Деде, Суљо, посвирај онако ситно, шумадијски! Хеј, момци, амодете, да поиграте! Баш сам се ужелео да видим, како калуђери играју.

Калуђер се збуни.

- Јами, Шаћиру, куд ти то паде на памет! - зас-меја се Џинић.

- Јок, дина ми! Мора поиграти, па макар се што десило! - узвикну полупијани Шаћир, коме се допаде ова мисао, да гледа калуђера како поиграва.

- Не, ага, молим ти се! Куд ћу после од срамоте? - одговори калуђер, стави обе шаке на прса, па се покорно поклони. - Нама забрањује закон.

- Дур, бре, крмку, какав закон! Оно што Шаћир нареди то ти је закон, - узвикну Рамо.

Суља стаде пред калуђера и поче удешавати на шаркији ситно коло. Неколико Турака дохвати ка-луђера и десно и лево, па га по такту мелодије стаде вући то амо то тамо.

- Играј, де! - викну Шаћир.

-Немој,ага,молимтисе!-викнукалуђеристаде се одупирати.

- Ситно, - викну Шаћир, - или ћу ти сад! -И мет-ну руку на пиштољ.

Калуђер немаде куд, него поче поцупкивати. Прилика калуђера с големом брадом и дугом манти-јом како поцупкује толико развесели пијане аге, да се заценише од смеха.

- Свирај, Суљо, свирај!

- Ситно, поне, ситно! - узвикује Шаћир, па се од силна смеха ухватио обема рукама за трбух.

А коло Турака с калуђером скакало је као мах-нито. Док су се остале аге смејале, Шаћир је већ пао на узнак и, машући рукама на Суљу да престане, за-гушен смехом викао је:

- Доста, Суљо, амана ти! Доста, ћоће, прснућу од смијеха!

И Суљо застаде. Као утучен стајао је калуђер насред собе. Крушне грашке зноја рониле су се с чела, а срамота, што је усред овога смеха осећаше, толико га збунила, да се није ни помицао с места. Само је ста-јао тако и гледао у под.

- А што си се застидео кб влашка невеста? - уз-викну Рамо кроза смех - Е, баш су смешне те мантије! Хајде, кале, ево ти ракије, пиј!

Калуђерхтеде даумакне, али Рамо, поводећи се, дохвати га за главу и принесе му устима винску чашу, пуну препеченице.

- Зини, влаше! Тако! Све, све!

Калуђер се стресе, па, док су се сви смејали на Рамову шалу, побеже у мрак.

Граја и веселје још је помало трајало, али силна ракија, што сује испили, чинилаје своје, и, мало по Ма-но, веселје је бивало све тише и тише, докле се све не ућута. Шаркија умуче, граја занеме, а место свега поче се разлегати из гостинске собе и трема одмерено хркање.

Тамна поноћ полегла је с густим облацима, а студени ветрић пиркао је озго с планина. Тишина ов-лада свуда и сад се већ није ништа више чуло, осем хр-зања коња и лупа копита, што је из ахара покаткад јекнула.

*

Докле су Турци спавали, Хаџи-Ђера је седео за столом у својој ћелији брижан и замишљен. Мисли су му се врзле око данашњих доживљаја. Ни остали да-ни, што их је у последњим годинама доживљавао, нису се, Богзна колико, разликовали од овога, па ипак данашњејутро, нарочито вече, које мудонесеједног од нај бешњих рудничких Турака, изгледало мује тако дуго и несносно, да му се чинило, е неће никако ни сва-нути. Мада је знао да се чобанин неће по овоме вре-мену вратити до зоре, него ће заноћити ма у чијој појати, ипак је нестрпљиво ослушкивао сваки шум, што би се око врата чуо. У два три маха причинило би му се да чује притајено корачање, а сад би опет чуо како нешто око врата клопара. Међутим, узнемирене мисли летеле су то амо то тамо. Силно се плашио да Турци не бану у Дић, пре него ли Гагићи уклоне из куће чељад, а нарочито Смиљу, своју сестру, девојче од петнаест до шеснаест година. То девојче, које је он крстио, одрасло је, такорећи, на његову колону, и он га је толико заволео, да му се нежност постепено претворила у очинску љубав, те је о њојзи почео мис-лити као о нечему, чега се не би могао одрећи никада. Смиља се научила на ову нежност, па га је и сама воле-ла, утолико више што очинске милости није ни за- знала честито.

И то дете, што је расло на његове очи, промет-нуло се сада у дивно девојче. Танкострука и жива покрета, имала је смеђе

курјуке и грахорасте очи, над којима су се извијале танке обрве. Под кратким не-приметно уздигнутим носићем румене се мале пу-начке уснице, мало расклопљене, испод чијег руме-нила провирују као снег бели и ситни зуби, што је врло лепо доликовало жаркастоме њезину лицу. Израз лица и очију имао је на себи нечег веселог, као да се овог часа зауставила од детињскога смеха.

Није чудо, дакле, што је ово девојче замакло за око момцима из околних села, па и самом Шаћиру, који је угледа први пут пре неколико недеља, када је пролазио кроз Дић. Он и Рамо враћали су се једног дана на Рудник, па таман да мину поред Гагићеве куће, кад угледаше како прође мимо њих девојче с тестијом воде. Свежина, што је била из целе ове појаве, занесе јахаче и они је зауставише.

- Стани, цуро! - викну Шаћир. - Дајдер да се напијем.

Смиља обори очи земљи, па им устрашено приђе и пружи тестију.

- А чија си, лијена цурице? - запита Шаћир и враголасто намигну.

Девојка поцрвене до ушију, па застиђено окрете лице на страну.

- Ама, чу ли, што питам? - понови Шаћир.

- Гагићева, - одговори Смиља.

- Аха, Гагићева! А што си поруменила тако?

Девојкада утонеуземљу. Подногамајојјечисто горело. Најзад, кад опази да Турчин само држи тес-тију и не пије, она се унезвери.

- Пусти ме, ага, посао ме чека.

- Јами посао, јагње! Зар није љепше овако? Девојче улучи згодну прилику, протрча између оба коњаника и поче бегати. Шаћир оста с пуном тестијом у рукама.

На кућним вратима изиђоше оба Гагића. Шаћир викну једнога.

- Узми ону тестију. А што је, море, она цура тако страшљива, те побеже кад је запитах за име?

- Опрости, ага, - одговори Јован, коме поглед севаше мрко, - дете је још, па није свикл а на разговоре.

- Е, е, нека је само жива и здрава! - одговори Шаћир, додавши му тестију, па затим ободе коња и у касу замаче за један брежуљак.

- Шта велиш, Рамо, ха? - упита Шаћир, кад измакоше подаље.

- Нека ми се шејтан у браду попљује, ако она два крмка не би учинила неко зло, да смо се још мало задржали.

- Море, не питам те за то. Свест ми мрче када је угледах 'наку. Болан Рамо, ми на Руднику, а' наки цвијет пуши под самијем Рудником, па да га нико од нас не опази!

-Такоје, бива! -одговориРамо.- Лијепо казује песма: најљепши цвијет сакривен је у трњу; гледаш га, а не смијеш га узабрати. Цвијет мири и вели: „Узбери ме”.

- И ја ћу га узбрати, турске ми вјере! - одазва се Шаћир. - Алах није намијенио, ен' онај бива, да наки цвијет увехне у блату. А крмци кб крмци, било их је и љућих, па ниједан не смједе ни зуба помолити.

Од тога сусрета Шаћир није имао мира. Дан за даном губио је расположење, а што је више мислио о ономе сусрету, све га је већма вукло да се ма како сас-тане са Смиљом. И, за дивно чудо, о овоме девојчету није ниједаред поменуо своме побратиму Сали-аги, мада му то не беше првина, да се занесе за иоле уг-леднијом девојком или невестом.

Једнога дана рупи с петорицом Турака у кућу Гагића. Гагић изађе пред њих, прими их и уведе у кућу. Они се разузурише око пространог огњишта, над ко-јим је висио о веригама котао с водом. Жена старијег Гагића, више увела него ли у годинама, поче им при-премати за ручак, а Гагић им прислуживаше ракију.

- А ће су ти чељад? - запита Шаћир, коме већ поче бивати незгодно око срца, што још не виде ону ради које је и сишао с Рудника.

-У Ваљеву, честити ага! - одговори Гагић. - По-слао сам их с мајком стрицу.

- Па хоће ли се вратити?

- Остаће до пролећа. А и шта ће овде? Тамо су их се више зажелели.

Шахира стеже у грудима; дође му да потргне кубуру и да је саспе у груди Гагићу. После ручка диже се са осталим Турцима и одјаха на Рудник, још сумор-нији него ли што је отуда сишао.

Фочићев позив на састанак чисто га је обра-довао. Том ће је приликом бар наћи тамо, а после ће већ гледати како да је домами. Али Гагићи су га сла-гали. Девојка је била и тога дана и после у селу, у кући једног пријатеља, где су је сакрили.

О свему томе знао је и Хаџи-Ђера, па је зато и по-слао чобанина у Дић, јер се домишљао, да Шафир, онако преварен, неће проћи кроз Дић, а да са својим људима не упадне у кућу Гагића, а нарочито сада, кад се на Га-гића још сумња да је извршио оно убиство.

И све ово није му давало да склопи ока. У мис-лима, што су се једна за другом испредале, чисто је глед ао гомилу уздивљалих Турака, како улећу у кућу, везују мушкарце, а девојку бацају на коња и одлећу с њом у врх планине, у ону црну тврђаву, где ће девојка од срамоте и стида пресвиснути. Ова помисао узмути му душу, у грлу га поче гушити и он скочи са седишта.

- Боже, Боже, зашто нас остави? Шта смо ти са-грешили, да нас тако каштигујеш?! - узвикну за-гушеним гласом и поче утирати сузе које капаху. И никога нема који би био кадар да разметне оно раз-бојничко гнездо, да убије ова два рудничка крвника, који плују на крст и образ сиротог народа!

Тако узрујан стајао је насред ћелије као скаме-њена прилика, па је исколаченим очима гледао у незнан. Срамота, која се може догодити Смиљи, приковала му мисао и памет, па их није покретала даље. Тако је стајао неко време, па тек одједаред прену. Учинило му се као да се неко докрада његовим вратима. Он се притаја. И збиља, сад је јасно чуо шум нечијег хода. Брзо утули свећу, па онда у мраку ошкрину врата и загледа напоље.

Тамо је полегла густа помрчина, па, тек кад му се очи навикоше, опази како поред манастира про-маче некаква сен. Хаџи-Ђера одшкрину још мало, таман толико да прође, па онда стаде уза зид. Сенка, што је угледа малочас, појави се наново. Уколико је могао оприличити према белини снега, која се одва-јала од таме, учини му се да види неког човека.

- Ко је? - упита полугласно. Сенка се примицаше. - Које?

- Пст! - одговори сенка. - Ја сам, хаџи-духов-
ниче.

- Ко си ти!?

- Лазар Степојев, - одазва се прилика.

- Па што не улазиш?

- За путем сам, идем у Ваљево, - одговори онај, - па допадох теби, да ти кажем.

-Шта?

- Ко је убио Милоја...

Хаџи-Ђера задрхта. Сад ће бар дознати оно што га је као тајна мучило.

- Човече, откуда то знаш?

- Видео сам.

- Ко га уби?

- Ено га где спава у соби. Убио га је ага Џинић.

- Он?! - учини Хаџи-Ђера, па чисто заципљен разрогачи очи на Степојевића.

- Јесте, он, хаџи-духовниче! - одговори овај. -И то је на његов миг урадио онај Суља.

- Зашто, побогу? Та Рупић живи са агом Џи-нићем већ не може боље.

- Е, то ти не умем рећи. Што знадох, казах ти, а ти већ уради како те Бог научи. Велимо, мудрији си и паметнији од све нахије, а и лепо се живиш са свима што се крсте, па можеш рећи Рупићу, нека не греши душе о другога. Ја већ не могу! Пријатељи смо с Га-гићима, па ће рећи, дошао кастиле да се мири.

После овога приђе хаџијиној руци, целива је и замоли благослов, па га неста у мраку.

- Чудна посла! - помисли Ђера, па се врати у ћелију. Уколико му је лакнуло у души, што се и овако уверио да је Гагић истину казао, утолико му ствар поче бивати још чудноватија. Откако се учини крвна завада, кућа Станковића лепо је живела са агом Џи-нићем. Ага је често одлазио к њима, а Рупић није ника-да прошао поред хана, а да не сврати аги. Па онда Милан је уочи саме смрти био у аге Џинића, а овај га ипак убио!

Свакако на какву личну омразу није се могло ни мислити, а још мање на то што су Станковићи не-мирна духа, те да Турци од њих зазиру. Мањ ако није ту мржња на глас куће, који је и сада стајао.

Кроз ћелијско решме беласкала се мутна свет-лост зорина. Тамна ноћ све се више клонила западу и мало по мало, па се кроз растањену таму почеше ра-зазнавати огромна плећа натупштенога Рудника, што се наднео изнад осталих планина, увио чело у тмасте облаке и суморно гледа према себи у плећати Медвед-ник.

- Хазурала! Саба! - узвикну из трема један Турчин.

Сви поћипаше и крај ватре, која се наново разгоре, узеше авдес, па онда припадоше на колена и, окренути лицем Меки, стадоше клањати селам сунцу које изгрева.

Кад се опремише, прихватише се јелом и поср-каше кафу, одоше у ахаре, изведоше хатове, па их почеше седлати. Хаџи-Ђера је за то време ушао у собу агама, да им назове добро јутро, а манастирски слуга поче прислуживати ракију и кафу.

Још бунован од ноћашњег пића, Шаһир је само ћутао, сркао кафу, пуштајући густе димове из рас-паљена чибука, и замишљено гледао преда се. Кад Суља уђе и јави да су коњи спремни, нестрпљиво скочи и пригрте црвени ћурак.

- Е, вријеме је, бива, ваља нам ићи.

- Ама, поседи још, добар човече, стићи ћеш! - заустављаше га ага Џинић.

- Насиб олсун (нека се изврши судба!), Џинићу! Лако је теби, ен' онај бива, кућа ти је ту, под носом, а ми,

борме, морамо прво у Дић, да потражимо тога зликовца, тога харамзаде (проклетогсина), што убија мирне људе и пљује нам у браду, те да нам не умакне, па тек ондакара на Рудник.

Хаџи-Ђери се стеже у грудима кад зачу овај од-говор. Турци појахаше хатове, рекоше игуману збо-гом и откасаше пут села.

Тек кад се и последњи Турчин изгуби за леско-вом честом на савијутку друма, потмули звуци мана-стирскога клепапа почеше одјекивати и сетним гласом напомињати православном народу Јутрење.

Хаџи-Ђера се побожно прекрсти, благослови калуђера законошу, који у томе часу дође и метаниса пред њим, па заједно уђоше у цркву, у којој већ треп-тијаше ужежено кандилоце пред царским дверима.

4.

Мутно око зорино бистри се помало, а оштар поветарац Рудника распирује сињи вео, који закрива небо. На истоку избија јасна ведрина, а одмах за њом гранупрвасунчевасв етлостнадоснеженимврховима густих храстових шума, што покривају горе и подгорја Рудника. Бујна се светлост разли по горским сне-говима, који као усталасано сребрнасто море трепере прам сунчеве светлости. Као горостаси уздижу се над узбурканом гужвом снежних гора Рудник с великим и малим Штурцем, око чијих се глава још сабијају за-димљени облаци, кроз које овда онда пробијају сунчеви зраци, те обасјавају суморне куле рудничке тврђавице и горовити Медведник, који, на западној страни Рудника, мрачан и суморан, још дрема у густој магли, што се с његове простране грбине дими, ко-лута, повија и ваља то амо то тамо, па се најзад уздиже и губи у високим облацима, што се над њим као раштркано стадо расипљу.

И сва ова усталасана околина бљешти у сребр-ној светлости. Над њом се стере азурно плавило, у које не може око погледати, а да не засени пред бљеском сунчеве светлости, која се разлива свуда: по небу, по горама, снежним долинама и огромним лавинама, што се над стрменима

као ледене тврђаве надносе, докле се не опуче и као вихор сурвају у долину.

У Моравцима је све оживело и ври око хана. Ага Џинић позвао домаћине и наређује хајку на вукове, који су се ове зиме тако силно намножили, да је нас-тала опасност и за сама села, а о друмовима и стран-путицама да се и не спомене. Разуме се, да сељаци нису имали оружја, а који га је имао, морао га је скривати испред турских очију, изузимајући обор-кнезова, њи-хових пратилаца и оних сељака који носеше челенке. А челенкује могао носити само онај који је барједнога хајдука убио и главу му Турцима предао. Такву главу Турци би набили на високу мотку, иставили је на највидније место у чаршији, па би ту стајала све дотле, докле је до КОСТИЈУ не раскљују Јата гавранова, што туда облећу. Али таквих је било врло мало.

Наовимхајкама дешавалосе покојипутда Тур-ци набасају и на хајдучке зимовнике, па, уграбе ли хадукову главу, онда су се враћали певајући и мећући из пушака, а хајдучку главу, набијену на мотки, пока-зивали су селима, кроз која пролазе, те да тиме пре-доче раји како пролазе они што се одупиру Турцима. Али и то се дешавало врло ретко, јер су рођаци и при-јатељи хајдучки израније опомињали хајдуке о хајка-ма, а ови су се онда склањали подаље и на склонитија места.

Пријатељи и родбина Станковића, који су јуче испратили покојника у гроб, изашли су јутрос на по-јутарје, па, после баба-Анђина и Станојкина оплача и запевке, одоше под манастирску стреху, где је свака породица већ припремила што је донела за подушје. Али они су све ово на брзу руку свршавали, те да не одоцне на Џинићеву заповест. После свршена по-душја људи похиташе хану, а Рупић с Милојем, Анђом, Станојком и неколико жена из најближе род-бине вратише се у село.

У вајату, где је лежао покојник, горуцка прис-лужено кандило, а украј њега стоји пуна чаша вина и шака пшенична зрна. То ће стајати тамо три дана и триноћи, као онудадуши, којазатовремеоблећеооко некадањег станишта.

- О, Милоје!

- Чујем, ујаче!
- Хоћеш ли и ти са мном?
- Куда?
- До хана. Субаша ми је поручио да дођем. Вели, има нешто да разговоримо.
- А шта ли ТО?
- Бој се, биће због оног крвника.
- Нека, ујаче, отиди ти, ја не марим тамо.
- То ти се баш и чудим. Клониш се човека, а он нам је већи пријатељ, него ли покоји крштени.
- Тек Турчин је и он, па... Рупић одмахну нестрпљиво:
- Твоја воља! А ти бар отпадни до кума Мра-тића и Станој ла Милетина, па им реци, нека и они сиђу доле до хана.
- Добро, ујаче.

Милоје га испрати до вратница, а кад овај за-маче подалеко, брзо се окрете, уђе у вајат, припаса си-лаје, узне свој и братовљев кубурњак, па их тури између листова, којима их покри тако, да су једва јабуке из-виривале.

Доклеје ово радио, његова се мајка дигла између жена, које сеђаху у кући око ватре, ушла у вајат и гледала шта чини. Милоје се окрете вратима, да изађе.

- Куда ћеш с тим, Миле?
- Па тако, најо, тек нека се нађу. Рек'о, ујо, да одем куму, да га позовем.
- А ово оружје? Милоје погледа у страну.
- Јаох, Милоје, зар и ти да ме увелиш?! Не чини зијана, не убијај мајке! -јекну старица, па, загрљивши га и држећи му главу на својим недрима, поче пригушено јецати.

Милоје је осећао њезине сузе, како му капљу по лицу. Он полако изви главу из њезина загрљаја.

- Шта ти је, најо, забога? Ја ћу само до кума.
- Остави оружје.
- Зашто, најо? Зар као брата, без оружја?

-Ух, тешкомени, сињој кукавици! - хукнула јака и обореном главом спусти се на пространи кревет. Милоје је остави, изиђе у кућу, а одатле напоље, и не обзирући се на жене и снаху, која седи рушна између ових и тихо нариче.

Непрестана туга и јецање, што га у свакоме ку-тићу чује, стаде му толико тешко, да више не мога издржати. Помахнитао би, да још који часак остане у кући. Желео је да се ма где уклони, далеко од села и свега што му напомиње, да је ту јуче његов брат ходио жив и здрав, а сад га нема. Па онда осећао је да би му самоћа тако годила. Разговори о покојнику и мајчино уздисање само му раскопаваху још дубље свежу рану.

Брзим корацима измицао је сеоском страном, докле не стиже до обале Љигу. Нешто мало равни, стешњене између шумовитих гора, кривудало је ову-да, а кроз њује шумио планински Љиг. Неколико јади-ка оборило крај обале тужно грање, по коме се наслагао снег, па трепери као сребро прам сунчеве светлости. Он промаче између њих, прегази бродове и зађе у мечју леску, која је у густим честарима туда бујала. На овом месту сучељавају се атари моравачки и дићки, а ту се састају и два пута из оба села, па отуда као један ударају на исток, Руднику.

Што се Милоје више ближио овоме путу, све му је јаче куцало у грудима. Још стотинак корачаја, па ће наићи на место, где су сељаци нашли његова брата. На срцу му се стужи, а жудња да што пре освети крв поче још већма пламтети. Поглед му је страшно севао, те овај високи деветнаестогодишњи младић, оштрим цртама лица и стиснутим уснама, које још не огарише науснице, изгледаше на јастреба, који ће као стрела сунути на жртву. Туга, што га је до малочас морила, ишчезе пред новим осећајем као магла с Медведника, и он сада није осећао ни бол, ни сузе, ни јаде, већ једно једино: да се што пре сукоби са оба Гагића, те да их обојицу на оном месту сможди.

И помисао на ово све га је више палила. У мис-лима је већ гледао своје жртве, како у рођеној крви из-дишу, и слушао запевку њихове чељади, а то му је тако годил о. „За твоју душу, бато!” узвикну и руком стисну јабуку на кубурњаку.

Лако узбудљив дух страшно је пламтео силином младићке

бујности, која не познаје граница и не раз-бира где јој се ваља зауставити, него се без околишења упушта у најсмелије подухвате. Он је имао само једно пред очима, а то је да му ваља брата светити и мрзети Гагиће горе и од самих Турака. Помисао да ће ага Ци-нић на тужбу ујакову сам ухватити Гагића, бацити га у тамницу, па онда позвати њих, да му пију самртну, била му је непријатна. Зашто да се други меша у његов посао, зашто да он сам својом руком не освети брата.

Милоје је долазио међу отреситије вршњаке у своме крају. Бистре зејтињасте очи и сав израз лица показивали су плахост и поуздање, које, иако не сенчи до израза насртљивости, ипак напомиње на дух нешто сличан једва заузданом хату, који гризе жвале, трза уздама, немирно копа земљу и чека само да му господар попусти узде, па да као стрелајурне, не пита-јући где ће се зауставити.

Његова покојна браћа имала су такођер по-нешто ове нарави; али, ипак, дугом навиком, да по-кажу што више уздржљивости и покорности пред Турцима, који не трпе да виде у раје слободнијег изра-за, најпоследње су и нарав толико омекшали, да се нису нимало разликовали од осталих сељана, који су већ савили покорне вратове и мирно сносили јарам што их притсаше. Али Милојеву нарав било је тешко обуздати. Мада је, као и остала браћа, поштовао сво-га ујака, који им је место оца остао, ипак није марио што овај са агом Цинићем и осталим Турцима оно-лико пријател^ује. То му је изгледало да не доликује кући Станковића, из које је пре сто година, само у јед-ној битци, под кулом Витковића и у Вал>еву, пало петоро браће, о чијој јуначкој смрти и данас гуслају слепи гуслари по манастирским славама и сајмовима. Мрзео је Турке, па му се чинило, кад би и најмање омекшао, да не би вишесмео ни приступити гуслама, ни чути једнога звука о својим дедовима. Зато је увек радо послушковао све што би се на састанцима причало о хајдучким делима, а нарочито о Станку харамбаши у Видојсвици и браћи Недићима у Церу. На неколико месеци пре овога догађаја умало што се не одметну у Недића дружину.

А то је било после Петрова дне. Његов рођак, Марко

Радовановић из Војковаца, испросио девојку у Моравцима, обележио је и заказао дан, кад ће по невесту. На неколико дана пре сватова позовеага Ци-нић двојачког оца, па му нареди да девојку пошаље Сали-аги на Рудник, али да се за живу главу не усуди, да то не учини још пре сватова. Отац се врати кући, па како је знао шта га очекује, ако не послуша, покори се овој заповести, кажс жсни, и ова се почне спремати да за који дан одведе кћер Сали-аги. Милоје, кога је Марко узео за девера, дозна још истога дана за ово, те брзо оде у Војковац, нађс Марка и исприча му све. Марко се наоружа, дигнс на Рудник, али под самим Рудником наиђс на Сали-агу, како се распојасио на теферичу и око њега неколико кмстова, те гледају у коло, што се по ливади извило.

Марко бану онако оружан пред агу, па, не наз-вавши ни Бога, мстну шаку на кубурњак и крсну:

- Јеси ли ти, честити ага, наредио, да моја вође-вина дође најпрс к теби, па тск онда к мени?

Изненадни упад наоружана човека, коме по глед хајдучки севаше, уплаши агу. Кметови, забезек-нути оволиком дрскошћу једнога момка, чисто се скаменили, па само очекују шта ће се десити. Баш у томе часу не беше икога од Турака око агс: сви су се били разишли по ливади око кола и девојака.

Плаховити поглед Марков, који као муља се-ваше на агу, ледну га у душу.

- Хајде, прођи сс, човече! - одговори Сали-ага. - Нисам, и да ми је поклањаш, нс бих је примио, како ти очи севају.

Марко крвнички погледа још једаред у Сали-агу, па онда замаче у гору.

Још истога дана упаде у Моравце, изведе вође-вину и венча је у манастиру. Сали-агајс нарсдио после да га ухватс, али он склони жену, а сам се одметну у Недићеву дружину.

Овај догађај, који се од уста до уста разносио и величао међу сељацима, толико је распалио Милоја, да умало и сам не оде за Марком. Ни ујакове претње ни братовљеве молбе нису га могле задржати. Тск на сузе и запевку мајчину

смири се и обећа да неће отићи.

Али, ево, наста час, у коме га ни мајчин плач ни преклињање не би одвратили од крви. Шта би дао, само да се докопа главе макар једнога Гагића, да је одфикари и остави гавранима баш на овоме мсту, где сад СТОЈИ, а на коме је пре два дана лсжало тело његова брата.

Из овога премишљања пробуди га коњски то-пот. Он се обазре и угледа два коњаника како касају њему. Брзо замачсу часту, паотудастадепосматрати. Отуд, са стране Дића и Мораваца, јашу два Турчина у бсл им саруцима. Један измакао мало унапред, обуз-дава коша да не жури, и чешће се обазире за другим, а други изгледаше као дасе на коњу бочи с неким, што се из све снаге отима. Милоје познаде Сул>у и Рама. Коње су обукл и у пену, а Рамо чврсто држи уза се жен-ску прил ику, којасе праћака и отима. Рамов коњ често упропнице поскакује, осећајући ударце, а Рамо га дизгинима притежс.

- Нуто, цуро, нуто! - узвикну Рамо притиску-јући дсвојку.

Милоја поли чудна ватра. Учини му се срамота да, овако оружан, пропусти Турчина да однессдевој-ку, која нема моћи да се отме. Суља промаче тик самога честара. Још неколико корачаја, па ће и Рамо с девојком. Милоју сс смрче пред очима, па, и не зна-јући шта чини, потеже кубурњак и викну силно:

- Стани, Турчин!

Громовит прасак проломи сс кроз узину и одје-кну по горама, а густ дим покри шипражје и лега. Сад није више ништа видео осим Сул>е, који у часку заустави коња и скрсса кубурњак у дим. Неколико сит-них гранчица посуше га по глави; он трже и други пиштољ, испали на Сул^у, а Турчин, на овај други пу-цањ, ободе коња и у трку замаче пут Рудника. Милоју беше као да је пијан, - тако му је бубњало и тутњало у глави, па, докле се густ дим вукао по снегу, он је, сакривен у честару, пунио пиштоље.

- Ама шта ли је с Рамом? Ето, Суљу сам видео где замаче!
- помисли и извири из шипрага.

Тамо у страни угледа оседлана коња, како стоји на једноме

месту и хрже, а мало подаље лежи извал^ен Турчин, а поред њега она девојка. Не мичу се ни Турчин ни девојка.

Милоје се обазре на све стране, па кад се увери да нема никога, притрча Турчину. Из груди и из уста Турчинових лопила је крв и јасним руменилом ба-гриласнег. Чудноосећа њеобујмигасвега, кадмудође помисао, да је он, својом руком, убио овога. То је први хитац и гле како не промаши.

Девојка лежи у снегу. Од борбе и отимања одсло јој је подерано и у нереду. Овдс онде провирују пу-начка рамена, а из подсрана рукава лепа блс а рука. Он се саже и ножићем исече узе, којима јој беху руке ве-зане. На потиљку напипа рану и косу влажну од крви, али та рана није била велика; изгледа као да јој је на једноме месту кожа окрзнута.

- Чија ли је? - помисли и мало је подиже, да јој лице угледа.

- Смиља! - викну и намрштено стукну назад. Збуњен, као кривац кад га ухвате на дслу, стајао

је и несвесно бленуо у ово лепо лице, које и у несвести беше тако свеже и насмејано. Та он је избегао сестру свога крвника! Убио Турчина, и ради кога? Брзо се окрете и пође, да се што пре уклони, али, после не-колико корака, заста. Учини му се срамота, да остави у снегу онесвесло девојче, које је малочас избегао, а сад га напушта, да се смрзне, да га вуци прождеру. Врати се и наже се над ово лепо лице, па га дуго и за-мишљено посматраше.

- Штета! - прошапута. - Како је наочита!

И без икаквога размишљања клечс, подиже јој главу и поче снгом трл^ати раницу на потиљку. Из-вади из уста јагрук и приже ухо, да чује дише ли.

У оближљем шумарку чу се лавсж. Њему севну помисао, да га можс когод затећи на овоме месту и познати, па оида проказати Турцима. А да се опет ук-лониисакријеу честар, билојсвећдоцкан. Онсехитро диже, трже кубурљак иза паса и тако очекиваше. Два огромна космата пса, као вуци, излстеше из леске, по-лстешс с лавсжом напред, па, кад угледаше Милоја и лсшеве, подигошс њушке у вис и стадоше вучке зави-јати. Из честара изби човек, викну на исе, па, кад угле-да Милоја крај лешине, прискочи у некол

ико скокова. То је био манастирски чобанин.

- Шта је ово, Милоје?

- Ето, убих!

Чобанин се наднесе над убијеним.

- Ама зар Рам? -Ја!

- Па сада? - запита он и стаде га гледати ра-дознало.

-Незнам, вала! Нски мебсзухвати, а нисам знао да је ова.

- Је ли жива?

- Дише.

- Па ово је, бој се, Смил>a!

Милоје не одговори, само је мрко гледао у страну.

- Ех, сирото девојче! - рече чобанин. - Хајде да је однесемо у манастир.

- Ето ти је, вала, па је носи куд знаш, а ја нећу!

- Не могу сам, - одговори младић. - А вал>да нећеш да оставимо крштену душу, да је вуци раздиру.

-Па, учиникако знаш!-одговори Милоје, који, збушен свим овим што се око шга догађа, није више умео мислити ни владатисобом. Сад се предао пот-пуно вољи јачега.

- Дедер, помози ми да начинимо лесу! - рече чобанин. Па онда уђоше у леску, насекоше нож свима граља и прућа, удесише како се могло, па положише онесвсло девојче.

- Ех, да богата оружја у ове Туркешање! - узвикну чобанин, кад положише девојку. - Шта велиш, Милоје, да поделимо?

- Узми, вала, све!

- Зар? - рече чобанин и извуче дивна два сре-брњака и срмом извезен јатаган, па их задсну за појас. - Знаш ли ти, Милоје, да сам једнако меркао, како да дођем до оружја, па одмах да се одмећем. За који даи чућеш већ, како Дамљан Кутишанац хајдукује.

После овога одвукоше Турчина дубоко у чес-тар. Дамљан одалами штапом коша, те овај полете Руднику. Затим подигошелесу, пођоше донек леоба-лом, пасе онда изгубише у густој шуми, којом се могло све до манастира отићи.

5.

Док се ово догађало на Љигу, у Дићу се разлегла јавк и кукање. Гагићева кућа постала је згариште, око кога облеће Гагићева мати, буса се у груди и лелече. До малочас кућа као око, а сад ни куће ни кућишта, ни сина ни кћери. Њена снаха, жена Николина, плаче с љом заједно. Јад је већ толико избеумио старицу, дајеједанпутхтеладаскочи уватруштоједогоревала, али је задржаше сељаци, који се после Рамова рас-териваља наново искупише.

- Е, ово се не можс вишс трпети! - уздахну Сте-ван Јевтић, ујак Гагићев. - Моравчани ће нас иско-пати.

- Нису нам Турци криви. Код њих нас они об-лажу и онај проклети Рупић, што седи уз колена аги Џинићу, па овај верује, како му он дблаже.

- Зубима ћемо се клати! - узвикну трећи. - Е, гледај само бруке, што се почини с нсвиним л>удма! Па сад нека ми дођс Хаџи-Ђера, да мири крв!

Тако се разговарало око Гагићева згаришта. Сви су они знали, да је Шаћир-ага одвсо Гагића као убицу Миланова; а што је одвукао девојку, то је била обична ствар, на коју се око Рудника већ навикло, откако је Сали-ага на Руднику.

А догађај у Дићу овако је текао.

Дамл>ан чобанин урадио је онако, како му је Хаџи-Ђера наредио. Јован Гагић је одмах склонио снаху, мајку и сестру код свога ујака, па се вратио да дочека Шаћира. Старији брат Никол а био је тих дана на путу.

Рано ујутру укаса гомила хатлија у двориште, где их дочска Гагић са склопл^еним рукама на прса и поклоном до појаса.

- Добро нам дошао, чсстити ага! - рече и при-трча да прихвати коња.

- Ћит бре, домуз! (Бу ци се, сви њо!) - осече се Ра-мо, а Суља, који је био већ сјахао, прихвати Шаћирева хата.

Овај одговорбио муједовољан, дапозна, еТур-ци не улазе у кућу као пријатељи.

- А ће је онај други? - запита Шаћир, улазећи у кућу, и погледа прско рамена у Јована.

- На путу, честити ага! - одазва се овај, држећи се једнако у оном покорном положају.

- На путу, ја. Из ове куће сви су на путу, - одговори Шаћир с подсмехом, а испод очију стрел>а у сваки кутић куће. Срце му је силно куцало од жеље, да што скорије угледа оне жаркасте обрашчиће, пуначка не-дра и насмејане очи лепог девојчета, што их је у глсдао само једаред у своме веку, а то једаред било је доста да му помути ум, занесе срце, да га опије, те да целог века мамуран остане.

- А кога има тамо у вајату?

- Нема никога, честити ага, - одговори Јован. Шаћир гневно отисну ногом врата и загледа у вајат.

- А где су чељад?

- Па, у Ваљеву, ага.

Шаћиру поче кипсти. Премери га мрко.

- У Ваљеву, ха?

- Јесте, честити ага.

- Капе влаше, капе! К'о велиш, пл>ун'о сам, би-ва, једаред аги у браду, па зашто не бих сада у брк? Ама ниси знао, да свака лаж на нос искочи. Бок јемек тен баш арр! (Од једене нечисти глава боли).

- Не лажем те, ага.

- А ко, море, уби Станковића?

- Не знам, ага; ја нисам! - одговори Јован.

- Знаћеш, бива, знаћеш, кад притегнемо. Везујте га!

Турци се склепташе око Јована.

- Аман, честити ага, ја нисам крив! - викну Јо-ван, и поче се иза све снаге отимати.

- Везујте крмка! - дрекну Шаћир, коме се за-крвавише исколачене очи од силна гнева, што ће се и овога пута без девојке вратити.

Мало затим и Гагић је лежао на земљи везаних

РУКУ-

- Е, сада се моремо на тенахне разговарати, влаше, - рече Шаћир и седе на треножицу према ве-заноме. - Дедер нам реци, ће си склонио чељад?

- Среће ми, ага, у Ваљеву су! - простиња везани.

- Лажеш, пезевенк, бре! - плану ага. - Ће је Смиља?!

- Убиј, ага, али не лажем!

- Лажеш, кућко једна! - виче Шаћир, а све га више подузима беснило. - Лажеш, него реци истину, па ћу те одмах пустити.

Гагић као заливен заћута.

- Говори, Влаше! Гагић ћути.

- Е, рећи ћеш, крмку, рећи ћеш све, па чак и оно, бива, како си мајку за сису уио! Дедер, Суљо! - грмну Шаћир и као помаман скочи са седишта.

На овај знак прискочи Суља, подиже Гагићеве ноге, па их замаче коношцима о једну мотку, што виси с таванице, те се о њу вешају рубине, кад је напољу влажно. Други му изуше опанке и чарапе, а два се Турчина издвојише, према истуреним голим табани-ма, с дреновим штаповима.

- Немој, ага, молим ти се; ја нисам крив! - прек-лиње Јован.

- Ће је Смиља?

- У Ваљеву је.

- Удри! Десетину! - дрекну Шаћир. - Број, Суљо!

Штапови звизнуше. Гагић само зажмури и стеже вилице, да не ода јаука.

- Десет! - одброја Суља. Шибачи стадоше.

- Ће је Смиља? - запита ага поново.

- Убиј, ага, али не мучи! - јекну Гагић.

- Број, Суљо! - дрекну ага. Шибачи продужише.

Гагићу ударише сузс од бола, али само шкрпну зубима, а ни гласа не пусти.

- Десет! - одброја Суља.

- Хане квз, харам заде? (Камо девојка, проклети сине?) Хоћеш ли рећи?

Јован само зашкрипа зубима и болно јекну.

- Море, што не одговараш, крмку?! - узвикну
Рамо.

- Број, Суљо! - викну помамни ага, а очи му севају
као у звера.

Кад Суља одброја и тридесету, Шаћир дадезнак да се
престане. Јовансе трзао и јечао од бола и срамоте што је
дочека. Кад га усправише, он се сруши, јер није могао да
стане од болова. Чинило му се, као да је земља посута
живим угљевљем. Њих четворица изнесе га из куће,
метнуше на коња и чврсто прите-гоше, па онда појახаше
хатове и пођоше. На поласку бацише угарак на кров, те
кућа букну у пламен.

Све докле Турци не откасаше с пленом, из села се нико
живи није јавио од страха да га не снађе ма ка-кова беда.
Тек доцније почеше се преплашени сељаци извлачити
један по један из ниских земунца и приземних кровинара
и збирати се око пожара, што је прождирио суха храстова
брвна и с праском бацао хиљадама варница на све стране.
Гагићева мати, сес-тра и снаха тек су на згаришту сазнали,
како је Јован одведен.

Докле су се сел>ани мајали око ватре и Гагићеве чел>ади,
Турци су далеко одмакли. На првој распу-тици нсколико
моравачаких гурака, што пођоше са Шаћирем да просехире,
хтеде у свој хан.

Рамо, који је успут јахао ћутећи и премишљао нешто, ободу
коља и докаса Шаћиру.

-Турске ми вјере, смио бих се заклијети, е нас је овај влашки
домуз слагао. Не море бит' друге, дјевој-ка је у селу.

- Како ћеш им ухватити трага, кад су им куће
раштркане као чворци потлијен испалење пушке? -одговори
Шаћир зловолш.

-Несмијукрмцидаљеодкуће.Ево,уштохоћеш,
да ћу их наћи на згаришту!

- А ти, дела, узми нешто људи, па окушај. Доне-сеш
ли ми Смиљу на Рудник, чинићу ти, вала, сваки измет,
какав гођ ти је драго!

- Узећу од нашијех само Суљу, а остало нека ме прате Моравчани. Главно је даузмемо дјевојку, а потлијен је све лако.

И Рамо са Суљом и моравачким Турцима бану изненада на згариште. Кад се појавише, застрашени се сел>аци ускомешаше.

- Мир, рајо! Нико да се не макне с места, коме је живот мио! - викну Рамо, а наперене пушке на го-милицу празноруких очекују само један миг, па да се као гром саспу у збијену гомилу. Сел>ани ставише руке на прса и с погнутим главама очекују, шта ће их снаћи.

- Је л' овће кнез?

Из гомиле се ИЗДВОЈИ омален старчић.

- Нема га, честити ага, - одговори старчић, бр-зајући преплашено језиком.

- Онда ћеш нам ти рећи, ће је Смиља? Старац се узврпољи. На лицу му се опажа страх,

па је чисто трептао. Тај старац није био из овога села, али је овде био познат по имену чича-Ббца. Тек пре неколико дана дошао је овамо у пријатеље, да се мало проведе. Ал и иако није био из овога села, он је и са ове стране Рудника, као и у својим Сврачковцима, изашао на глас, па је чак добио и име Дели-Боца, са јед-нога догађаја, коме се дуго времена цео Рудник сме-јао. Наиме, чича-Ббца није се нигде по селу јављао без кубурњака и дугог јатагана за пасом. А где год би чуо за гуслара да гуди у чијој кући, навраћао би онако оружан до зуба, да бар чује што о староме јунаштву, кад „младина носи срце у петама”, као што је обично говорио о тадашњим Србима.

Једнога дана рупи изненада у Сврачковце Са-ли-ага, те чича-Боца немаде кад да сакрије кубурњак и јатаган испред очију агиних.

- Доле оружје! - грмну ага, кад угледа у гомили наоружана старца.

Закрвављен агин поглед и громовит глас то-лико препадоше чича-Ббцу, да не имаде кад ни рас-пасати силаје ни побећи; ноге му се подсекоше, он се сроза низ брдо, па се као колут

котрљао низ стрму падину до самога подножја, а отуда се скотрља у по-ток, одакле се сав мокар једва извукао. Сали-ага од силна смеха није му ништа урадио; само га прозвао: дели-Боца, а после су га и сељани тако звали.

Као у грозници цвокотао је чича-Ббца, гледа-јући у наперене пу шке. Заустио је да каже, како он није из овога села.

- Пази, старче, да истину кажеш! Она је овђе неђе, а не рсчеш ли ће је, листом ћете изгинути.

Дели-Ббца се само сави и простења нешто, али му реч запе. Рамове очи севале су крвнички, а рука, што је почивала на јабуци од кубурњака, била је готова на крв.

- Она... - простења старац, - она је...

- Ђе?

- Тамо, - одговори чича-Боца, да се једва чуло, и показа палцем преко рамена на пласт, где су сељаци у брзини сакрили девојку.

- Растурите сено! - викну Рамо.

Очајан врисак разлеже се из пласта, а одмах за овим излетс двојче и наже бежати. Рамо и Сул>а пус-тише се за њом, а остали Турци опколишеснаху и мај-ку њезину, која иза свсга гласа зајаука.

Смиља се отимала, али узалуд. Турци је везаше инатовар ишена Рамова коња, па ондарастерашерају на све стране, а они касом одлетеше. На згаришту је остал а само мајка, која је од јада пал а у несвест, и снаха њезина.

Врисак Смшвин разлегао се неколико пута, док-ле јој Рамо не затисну уста јаглуком. Кад су већ из-макли и стигли на распутицу, Рамо отпусти мора-вачке Турке, па отуда сам са Суљом продужи пут на Рудник, где би и стигао, да га Милојева рука не зау-стави.

Густиш, кроз који је Милоје с Дамљаном носио Смиљу, слази до самога манастира, те се тако нису морали плашити да ће их неко угледати. Тек кад доспешс до окомка шуме,

што се, као одсечна падина, стрмо спушта у манастирско двориште, стадоше.

-Спусти! -рече Дамљан. -Ти очекни овде, а ја ћу отпасти до манастира, да видим јесу ли и у кући сами и да јавим.

Чобанин штуче у шибл.ак, и тако оста Милоје сам с двојчестом, којс се није свестило. Оно мрачно осећање, што га је спопало кад је сазнао кога је из-бавио, није га никако оставл>ало. Он се спусти на из-ваљсни пањ, окрете лсђа онесвеслој девојци и зарони у тешкс мисли. Да је могао само, чисто би јаукнуо од иеког терста, што му се свалио на душу, па га при-тискује, те му не да дахнути. А то не беше из страха, што је убио Турчина, а још мање да га је гризла помисао на крв. Сазнање да је прву крв пролио у ко-рист Гагића, да је раскопао своје огњиште ради Га-гића, толико га је пекло, да је сав кипсо на самога себс. Мало ли је, што су само из ове куће три главе легле у гроб, него сада да глсда још, како му Турци пале кућу, огњиште растурају, а лсга...

Дубок уздах пробуди га из немилих мисли. Он се окрете и збуњено погледа тамо. На леси је лежала Смиља отворсних очију. Милоје се несвесно заблену у двојче, двоумсћи, да ли да се уклони или да очекне. Докле је тако нерешљиво стајао, Смиља га је посма-трала крупним очима, али њезин поглед је чисто замапвен, те се чини као да се напреже да разабере предметс око себе. Сад поуми да се дигне, одупре се лактом, али малаксала од напора клону, удари гла-вом о лесу и болно јаукну.

На овај јаук Милојесе прену, брзо јој прискочи и мало је подиже. Девојчеје жмурило. Пуначка недра, што су тако близу његових прсију, дизала су се и спуштала од убрзана дисања, а лспа глава лежала је заваљена на његову колену. Држао је тако неколико трснутака, а није знао шта да ради: да ли да је остави овако немоћну, па да побегне, да га не види, да не саз-на, ко ју је спасао - или...

- Ватра! - прошапута девојче - Изгорећу! Милоје зграби шаку снега, згрудва је и присло-ни на девојчине усне, које су као ватра гореле. С неснадне хл адноће девојче се мало стресс и поче жудно сисати влагу југовна снега. После неколико тренута-ка расклопи очи, па се заблснута загледа

у Милоја, који поче зврати на све стране, само да сакрије по-глед, да се не сукоби с њезиним очима.

Смиља се постепено разведравала. Мало по мало и она поче схватати да се налази у шуми сама, у рукама крвна непријатсља своје браће. Страх и хладна језа, што је почеше подилазити, толико је захватише, да је као у грозници дрхтала. Откуда она овде и зашто је држи тако? Од силна страха не смедс изустити ниједне речице, него је дрхтала и укочним погледом пратила сваки његов покрет.

Милојекришомпогледа. Дивнодевојачколице, мало побледел о због несвестице и крви што јеистекла, било је тако ведро и свеже, да га је та свежина за-пљускивала неком необичном топлином, девојачким дахом. Њему се у томе часу учини, да би било грешно да је није избевио, баш и кад би знао, да је то она, -сестра Гагићева. Најзад: „ово је луда женска глава, а она није крива за нашу заваду”. Тако је помислио у овоме тренутку, гледајући у ове бистре очи, из којих је сјала ведрина као из свежа и бистра кладенца, када се у њему сунчева светлост огледа. Али ипак та помисао беше само тренутан осећај, који се ненадно јавио и ненадно ишчезнуо. Оно тешко расположење наново га захвати, и њему поче бивати несносно, што нема Дамљана. Ово неколико тренутака отезало се као вечност. Он нестрпљиво ослушну, хоће ли чути ход или гласове. Али у шумарку беше све мирно и немо. Само што над главом чује одмерсно куцкање. То пузавац разбија кл>уном храстову кору на једном дрвету.

Девојчеје дрхтало као ухваћена птичица.

- По Богу да си ми брат, - прошапутала девојче, коме од страха грунуше сузе, - немој ми учинити зла.

Још није била начисто, шта се све с њом догоди-ло и откуда сама у овоме густишу са Станковићем.

- Ћути! - осече се Милоје. - Сад ће и они. Девојче га погледа престрављено.

С манастирских стране зачуше се гласови. Милоје пажљиво ослушну.

- Они су! - рече полугласно, положи девојче на лесу, па се у једном часу изгуби испред њезиних очију.

Као срндаћ, кога ловачки крoви гоне, тако је и Милоје журио кроз шибл>е и густе шумарке. С камена на камсн скакао је, а од силне задиханости и узрујано-сти с њсга су капалс крупнс грашке зноја. Није никако желео да се на овоме месту састанс с Хаџи-Ђером, кога, као и његовујак, нијемарио. Тек на домаку своје куће што заста, да одахне и да се мало прибере. Ено, тамо му је мати и снаха и, можда, ујак. Шта ће им ка-зати и како да рекне, да је он убио Турчина, и то чсга ради? Да спасе Смил>у Гагићеву! - Или да сакрије од њих? А зар се већ сутрадан неће сазнати? Зар Дамл>ан није исприповедао у манастиру, а Сул>а, који је пуцао у његов дим, зар га није могао видети и одати тамо на Руднику! И ко зна, неће ли већ сутра зором налетети Сали-агини л>уди, да га ухвате. За једног Турчина шега ће убити, кућу му запалити, а мајка ће свиснути од бола и чемера, кад угледа, како га некрсти туку и вуку на Рудник.

- Хсј, будало, шта си урадио! - јекну очајно и удари ее песницом у главу.

Плах и узрујан корачи преко прага, па, не по-і ледајући ни у кога, уће у вајат, дохвати кубурњаке, те их тресну у други крај вајата, па седе на пространи крсвет и тешко се замисли.

Кад је Милоје ушао у кућу, љегова мати и ујак седели су покрај опвишта, а снаха је нешто око ог-љишта радила. Кад га угледаше онако узрујана, ујак и мати само се згледаше.

- Шта ли му је? - запита Рупић.

- Не знам, - одговори мати и брижно погледа у вајат.

- Отиди до њега.

Старица отшкрину врата и помоли главу:

- Миле! Милоје ћути.

- Кућо моја, шта ти је?- запита она и уће у вајат. - Да ниси болестан?

- Нисам, најо! - одговори он и скиде мајчину руку с чела, које је као у ватри горело.

- Па што гориш тако? -Гдејеуја?

- У кући. Хоћеш да га зовнем?
- Жедан сам! - хукну Милоје, дохвати крчаг покрај себе и наже пити. Докле је пио, мајка је пре-трнула, гледајући у његове закрвављене очи и узру-јано лице. „Шта ли му је?“ питала се она, па је са страхом очекивала.

- Опрости, пајо, али ја те морам оставити. Мати затрепта. Овај промукли глас и узбуђено лице, које час о час мењаше боју, чисто је порази.

- Вссслничс, шта си урадио?
Милоје збуљено пог лсда у очи, као да би у њима хтео да прочита да ли се већ сазнало.

- Ето, урадих!
- Шта? - запита мати прсплашно.
- Убих!

Као жеравицом такнута, мајка скочи са се-дишта. Заципл. ена овом рсчи, забезекнуто јс посма-трала у сина, који само седи и непомично глсдау једну страну.

На последњу реч Рупић уђе у вајат. Милојуударикрвулице избуњеноокретеглаву у страну.

- Убио си га? - запита ујак журно.
- Ја! - одговори Милоје, а и не гледа ујака. - Тсшто,соколе,тако и ваља! -викну Рупић всс-сло. - Сад јс остао још један пас! Милојс ћути.

- Па кога си од њих? Јоваиа? Молоје не одговара.
- Николу?

Опет ћутање. Мати престрављено гледа то у сина то у брата и чисто цепти од неке слутње. Рупић зачуђено поглсда.

- Ама кога си, хеј?
- Рама, - одговори Милоје сухо. Рупић запрепашћено устукну.

- Шта велиш?
- Рекох...

Рупић и мати само блену зачуђено. Милоју пос-та несносно ово ћутањс.

- Зар сам ја знао да носи Смил>у Гагићеву. Ето ти!

Ујак ипак није разумео ништа. Он само превали зачуђен поглед на Анђу, која је само дрхтала и као онемела слушала шта се говори.

- А ја сам мислио, да је друга нека, - проговори Милоје. - Ето, могао је тако и наше чел>аде однети, па зар да пропустим? Ја нисам знао да је то Смиља.

Рупић се наслони уза зид. Вајат и све што је у шему окретало се око њега, а несбројени светлаци сукћу му поред очију. На слепоочњацима тако му је лупало, као да чекићем ударају, и он се чисто поведе. Нско време стајао је тако разрогачених очију и раск-лопљених вилица. Није умео ништа рећи. Једино, што му је зујало око ушију, био је неки и лас, који као да до-лажаше из дал^ине, па му зуји: „Убио Турчина, убио Турчина!”

Мати не мога издржати више, груну се у груди и поче плакати. Наједаред приђе сину, загрли га и узе тихо нарицати. Снаха, заплашена, стала уз огњиште, па се никуд не миче.

-Куку мени,бато!-јаукнуАнђа.-Штадаради-мо?

- Шта да радимо? - цикну Рупић и позелене у лицу. - Ето ти тога красника, упитај њега! Ја велим, понео човек оружје, да освети брата, а он убија Турчина! И то кога ради? Даспасе девојчур, помаже своме крвнику, а сутра ће нам за то кров над главом букнути.

-Јанисамзнаодајеона!-одговориМилоје,збу-њсн речима што их ујак осу.

- И он се, мајчин син, нашао да исправља криву Дрину, да убија Турке! Ето ти га сада, па нека сам одговара... Идем аги Џинићу! -дрекну Рупић.-Боље и он један да пропадне, него ли кућа, него цело село.

У Милоја као да уђе помам. -Иди,-одговорион.- Турципетидати челенку за то!

- Шта велиш, момче?

- То што ти рекох! - одазва се Милоје и дрско погледа у ујака, који од љутине дрхташе.

Рупић цикну као помаман. Станковићи су на његовим рукама одрасли. Он није лаучио да му се ико у кући успротиви; сви су га као најстаријег слушали и покоравали му се. А сад...

Крв му удари у образе, он стиште псисице и по-летс Милоју, али одједном као скамељен заста. Ми-лојс устао, испречио се насред вајата, сева очима и чека. Оштро његово лице чисто је трептало. Рупић га није познао. То више није дран, што је до малочас збуњено зазирао од ујакова погледа, него свршен човск, горостас, који је спреман на све, па чак и на то да смрви онога који га се дотакне. Један часак био је довољан да га сасвим преобрази, да од нерешљива дечака створи одлучна човека.

Запрепашћена мати вриснула је и стала између њих, да их растави.

- Шта је, ујаче? - викну Милојс. - Мислиш ти, да ћем те заплашити? Цептиш од страха, што сам умлатиоједногТуркешању... Оди,де! Штосистао,шта чекаш?

Дојеово говорио,погледмујессваодивлЗачки. Рупић је само зелсно и блсдео, гледајући у нећака, који се једним махом истрже.

- Све си нас убио! - застаје Рупић.

- Нисам, - одговори Милојс. - Ако не смемо овде остати, а ми ћемо још ноћас кренути у збег.

- Иди ти у збег, а ја нећу! - дрскну Рупић. - Нећу јазб оједногхајдукадаломимвратпогурбетлуку.Ти страдај, а ја нећу.

- Немо ћем аги Цинићу? - запита Милоје пригушеним гласом.

- Јесте, њему! Хоћу да прокажем хајдука! - И пође.

- Стој! - цикну Милоје и дочепа кубурњак са земље.

- Да се ниси макао, ако ти је живот мио!

- Не, Милоје! - врисну мајка и обисну сину о врат.

Рупић, преплашен, испустио штап из руке, па се устурио мало у страну и као скамењен бленеу Мил оја.

- Као пса ћу те убити, ако поумиш ма шта. Боље и твоја глава него свију нас!

Рупић се чисто скаменио. Забезекнуто гледа у наперено оружје.

- О, домаћине! - зачу се пред кућом. Снаха, која је преплашена цептила уз огњиште, истрча пред кућу.

На улазу дворишта стајао је Хаџи-Ђера. Снаха притрча вратницама, отвори их и приђе руци, која је благослови.

- Где је Милоје?

- Овде је, - прошапутала снаха, а дрхће од страха. Хаџи-Ђера прође мимо њу. Он је приметио неку усплахиреност на њезину улицу, али није обраћао пажње. Мислио је да је то само туга за изгубљеним мужем.

На кућном прагу заста прснеражено. Тамо угледаша уздивљалс очи Милојеве и кубурњак, наперен у груди Рупићу.

- Помажи, оче духовниче! - запиташа старица, којасеи засвеснагеборилада истргнеништол:изруке синовљс.

- Доле оружје! - грмну игуман, прискочи и снажном мишицом изби из Милојевих руку кубур-њак.

- Што га не пустиш? - викну Рупић, који се узју-начи, кад опази да је оружје отето: - Хајдуче! Хара-мијо! Убио си човека, бацио си угарак у кућу, па потежаш оружје и на ујака, који те је од литре меса очувао.

Хаџи-Ђера опази у чему је ствар. Он приђе Рупићу и стаде га стишавати. Али Рупић је на сав мах беснео:

- Хајдук! Хајдук! - дерао се као помаман.

- Не вичи, човече, могу те још чути! - утиша га игуман.

- Шта чути? Нека чују! Боље он један да про-падне, него да цело село пострада!

Страх, да и сам не пострада, толико је био из-бесумио Рупића, да је све више долазио изван себе. Милоја је мати ухватила за руку, и он се пустио да га доведе до седала, па га онда обема рукама загрлила и кроз плач молила да се утиша.

- За име Божје, шта ти је?- викну игуман. - Ми-лоје није учинио никаква зла!

- А Рама? Ко уби Рама? - јекну Рупић, ухвати се обема рукама за главу и почејс нихати то амо то тамо.

- Па шта онда? - запита игуман и оштрим по-гледом загледа се у Рупића.

Рупић се убезекну на овако питањс, па чисто изнснађено погледа у игумана.

- Онда? Та због њега ћемо сви пострадаати! Са ибероВе лудс главе пропатиће ссло.

- Не бој се, Рупићу! - одговори игуман оштро, јер га већ и самога поче захватати нестрпљење: - Ако селопропат и, тинећеш! Тебећсвећзаклонити ага Ци-нић.

Изненадни долазак Хаџи-Ђерин и овај разгов-орутишаше Милојадесемалопомалоуздивљаљипо-глед поче стишавати, али зато ипак његове очи севаху још претњом, која је малочас на овоме месту прико-вала Рупића.

Хаџи-Ђера приђе Милоју, дохвати га за главу, па га пољуби у чело.

- Нека јесрећно, соколе! - рече Милоју, који га чисто забезекнуто гледаше. - Сачувао си образ неви-ном детету. Тако вал^а! То ти више вреди, него да си пет манастира подигао.

- Убија људе, да крвнику помогне! - застења Рупић.

- Не греши душе, Рупићу, - одговори игуман. - Гагићи нису убили Милана.

На ову реч Милоје прену и пажЈБИво се загледа у очи игуманове. Мати, која не одмицаше од сина, и снаха њезина, погледаше такођер.

- Шта би рекао, Рупићу, кад бих ти ја казао, да је Миланов убица главом твој пријател>, ага Цинић.

Милоје ћипи:

- Оче игумане, живога ти Бога, је ли то истина?

- Није истина! - дрекну Рупић. - Ага Цинић је баш опоменуо Милана, да се чува...

- Од Гагића! - упадс Хаџи-Ђсра. - Знао је он, да ће Милан

то већ казати у селу, те тако, кад га нестане, да ће се на Гагића посумљати.

Осим Рупића, коме је ово изгледало као лаж, сви су у кући били изненађени. Милојс је само зверео то у игумана то у остале.

А у самој ствари и није било баш тако ласно веровати да је ага Цинић могао учинити што противу Станковића. У Моравцимајеи мајмање детезиало, да је субаша, још од оне самртне, Рупићсв добар пријатељ, а Станковићи су као и остала раја били мирни и послушни. Осим тога Рупић, као најстарији члан ове задруге, толико се додворио код субаше, а отуда и код рудничких Турака, да су га ови у селу окнсжил и, те му тако створили још већи углед у Моравцима и око-лини. Сродници и пријатељи, којих готово имађаше у свакој моравачкој кући, знали су за ово пријатељство, па су рачунали да ће и њима бити добро, ако се не одвајају од Рупића, те тако мало по мало он поста у Моравцима највиђеније лице.

Моравча ни су, додушс, и после тога сносио и све намете као и остала села, па их та послушност није сачувала ни од оног Сали-агина „права прве ноћи”, али субаша је ипак, гдегод би му се дала прилика да користи Моравчанима, а да не оштети своје и турске интересе, ишао на руку Рупићу и селу. А и толико је селанима било добро дошло. Кад нису смели ништа Турчину, а оно су гледали да покажу своју моћ на суседним селима. Ако је ко имао заватине на дићском атару, он је могао слободно на њој радити, а да га не забол и глава од стране субашинс. Дићани су се могл и жалити коме било, то им није користило. Ни субаша ни руднички муслим Сали-ага нису се паштили да их заштите. А то је све још више распиривало ону крвну задевицу. Дићани и њихови сродници из осталих закрвљених села наплаћивали су се на други начин. Где год су се сукобили, тамо су се завадили, побили, један другога обранили, илиједан другога убили марвин-че, потрли усеве, запалили сена. Једном речи, из дана у дан гомилале су се нове клице за крвну освету, утолико више што је субаша на сваку тужбу урадио она-ко, како је то ишло у корист Рупићу и Моравчанима.

А Рупић је зато био десна рука аги Цинићу. Из његова се

села није још нико одметнуо у хајдуке, нити је који хајдук могао наћи склоништа овде. Ага Џинић је с те стране могао мирно са уха на ухо спавати, а да га ни глава не заболи.

Па онда није ни чудо што је Рупић онако непо-верљиво саслушао игуманову реч. Шта је он могао натрунити субаши, да му сестрића убије, кад ето још ниједан Турчин није имао од њега вернијега пријатеља међу рајом?

Овај разговор само га је више уверио да је игу-ман све то измислио, тек зато да га одвоји од субаше, па да у згодном часу похајдучи село. Игумана није волео ни зато што га ни ага Џинић није марио, али од онда, кад је започео да мири сељане, кад је узео да га јавно међу сељанима прекорева, омрзао га је сасвим. А већ овога пута, кад овако одобрава убиство, што га је Милоје учинио, дође му црн као сатана. „Тај ради, да нас завади с Турцима, да нас отера у хајдуке и гур-бетлук”, - помисли и премери игумана испод очију. Немоћ, што је у овоме часу осећао према сестрићу, који му се овако истрже из руку, ускомешала му је из дна душе јед, који га је толико давио, да му се чинило, ећесеугушити, ако још којитренутако стануе његовој близини. До јуче, до малочас, био је он једини госп- одар, а сад ево и овога калуђера, како се између њега и сестрића увукао, као клин у процеп, да их упропасти, а он нема ни толико снаге, да се одупре томе. Па онда, баш и кад би покушао ма шта, да поврати стари ред, како би се то свршило? Између њега и сестрића ис-пречило се убиство, а да сестрића заштити, сакрије, да се уопште за његов спас заложити, значило би то исто што и спрегнути се са од метником, а Турци нису олако праштали крв убијена Турчина. Убица и његови јата-ци главом су плаћали, а село, на чијем је атару нађен леш, плаћало је тешке глобе.

Од таквих мисли Рупићу је бучала глава.

- Пропали смо! - хукну очајно после подужег ћутања.

- Зашто, Рупићу? - проговори игуман. Бог зна, да ли је Суља и опазио Милоја. Ако га није смотрио, лако ти је бацити сав кабајет (одговорност) на хајдуке. Мало ли их је, који су тако урадили? Али ако га је баш умотрио, а ти реци аги Џинићу, да не знаш ништа и да Милоја нема у кући.

Ја сам, ево, и дошао, да Милоја уклонимо још данас, па, ако Бог да те се не сазна, ласно му је доћи, а сазна ли се, зар је мало план-ина? Или ти мислиш, да је он једини, кога неправда и зулум гоне у хајдуке! Ето ти петорице браће Недића, па Цепиграбић, па Станко, - све је њих одагнала не-правда, сви се они одметоше, да очувају још ово мало образа, што нам је остало!

Игуманов глас звонио је као глас Претече. Ма-јка се приљубила уза сина, па чисто не дише, а Милоје укоченом пажњом гледа у лице игуманово, које му у овоме часу дође као светитељско. Овако храбрење, па још из уста слуге Божјега, чисто га понесе, уздиже нада све. Она одлучност и снага, коју је осетио када је потргао кубурњак на Турчина, сад му се наново по-врати и њему поста криво на самога себе, што је до ма-лочас стрепео.

Али докле је Милоја ово храбрило, дотле је Ру-пић седео нем и усплахирен. Она једина мисао, да је Милоје убио Турчина, да је помагао крвном непри-јатељу, да је потегао оружје и на њега, па онда, да му он сада више ништа не сме, и да ће већ сутра страдати сви због његова дела, толико га је ужасавала, да га ништа није могло прибрати. Да је смео само, он би овога часа и Милоја и игумана смождио, затро би их, да им ни трага не буде, али је овако трпео и слушао, како калуђер на његове очи хвали убицу и још поучава, да се у гору одмеће.

Па докле је Рупић као укочен седео и само покаткад шкрипао зубима, игуман је тешио Анђу и саветовао, да седи мирно и да не брине за сина.

- Спреми се, Милоје, па у име Бога да се иде!
- Спреман сам, оче, - одговори Милоје и задену оба кубурњака за силаје.
- А ти се опрости с мајком и ујаком.
- Опрости, најо, и немој тужити! - рече Милоје и приступи мајчиној руци.

Анђа, која је дотле са стрепњом слушала игу-мана, прибрату снагу, да не заплаче, загрли сина и стаде га осипати пољупцима.

У загрљају мајчину Милоје је овога часа осетио сву топлину

детињске љубави. Он се није отимао, него је пустио старицу, да га грли, љуби и милује до миле воље.

- Бог те чувао, сине! - јецала је она грлећи га. И снаха приђе деверовој руци, да се опрости.

- Збогом, снахо, и аманет ти ова стара душа. Пази је као мајку.

Снаси ударише сузе на очи; она сакри рукавом лице, па одмах измаче у кућу, да се сакрије.

Милоје, у пролазу мимо ујака, заста, сними фес и ступи преда њ.

- Ујаче!

- Склони ми се с очију! - осече се Рупић и повуче руку за леђа. - Ја нисам ујак хајдуку!

Милоје га мрко премери, па онда приђе поча-ђалој икони Св. Арханђела, која је висила у челу вајата, стаде пред њу, прекрсти се, дубоко се поклони, па је целива. Кад ово учини, јошједном пољуби мајку у руку, па се благо изви из њена загрљаја и изађе у двориште.

Топла сунчева светлост, што се преливала по одјуженим снежним горама, чисто га разгали. Она не-бесна ведрина блесну и у његовим очима, и он, раздра-ган, похита за игуманом, који ведро чела и спокојно корачаше уским гротлом манастирске долине.

Анђа изашла на кућни праг, утире сузе што не-престано роне и прати очима сина, све докле се овај не изгуби из њезиних очију. Затим се врати у вајат, прође поред брата икони, наслужи кандило, па се три пута прекрсти, дубоко поклони пред иконом светите-ља, положи руке на прса и поче тихо шапутати молит-ву. Молила се Богу и кућној Слави, дајој заштите сина од сваке беде и напасти, да му помогну у пољу и гори.

Кадје довршила, прекрсти се, метаниса и целива икону. Једна суза, што се скрунила с мајчина лица, ороси лице Св. Арханђела, а њој дође, као да се светац благо насмеши. Побожнамолитвададејој новуснагу и она се окрете, да изађе у кућу.

Рупић, који је за све ово време седео и као зали-вен ћутао, одједном шкрипну зубима, удари се пес-ницом по колону

и скочи.

Анђа га погледа бојажљиво. Он прихвати пали-цу с пода и пође.

- Куда ћеш? - запита га Анђа с неком стрепњом и стаде пред излаз.

- Уклони се!

- Куда ћеш?

- То ја знам. - одговори Рупић.

- Ти ћеш аги Џинићу?

- Идем, да одам пса!

- Не, по Богу брате! -јаукну Анђа. - Зар хоћеш да ми кућу мртвим кбцем затвориш!

- Оно ти није син! - дрекну Рупић, а лице му дође некакострашно. - Нећујадазбогједногхарамијепос-традам!

На ове речи Анђа затрепери мало, али се у часу прибра, а поглед, који од овога часа преклињаше, пос-та као челичан.

- Идеш?

- Идем! - одговори Рупић, а прети гласом. - Нека псето само одговара.

- Е, па прол ази, бато! - одговори Анђа и укл они се с врата. - Мени је и 'нако додијало све. Када ми сва деца легну под земљу, шта ћу и ј а овде? Ено ти Џинића! Иди, одај све; али знај: кад се вратиш амо, наћи ћеш ме како висим о овој гредици. А већ после доћи с тво-јим агом Џинићем, па се шири сам по овој проклетији.

Глас јој је тако мирно и одлучно звонио, а онај поглед, који је приковала у очи братовљеве, збуну Рупића. Он устукну мало, дубоко хукну и седе на своје место.

Наста ћутање...

Рупић обори главу, а на лицу, које је и сада ус-плахирено, трепери свака жилица. Анђа се наслонила уза зид, па, одлучна и мирна, приковала поглед у бра-та, као да би хтела рећи: „Хајде, учини!” Станојка сто-ји насред куће и страшљиво погледа то у свекрву то у Рупића. Најзад овај диже главу и мрачним погледом премери сестру.

- Па сад?...

Анђа га само одлучно гледа и не одговара.

- И ми сви да пострадамо због њега?

- Нека пострадам! - одговори Анђа. - Нека ме растргну коњима на репове, само он да се сачува.

Рупић је чудно погледа. После забуне од сес-триних речи и сам је почео осећати, да ће пренаглити, ако пре времена ода. Али уколико је то осећао, уто-лико му сад више поче искрсавати слика игуманова, који му одведе сестрића. У њега се почела увлачити нека нејасна слутња, да је у сав овај посао уплетен и сам игуман, а нарочито га то уверавалао, што баш сада, кад је Милоје убио Рама и спасао Смиљу, он правда Гагића, а оно убиство товари на леђа субаши. И сав јед и жестина, што су се комешали у души после оног сукоба са сестрићем, пређоше на игумана. Сад му се учини све јасно: и онај разговор после сахране Миланове, и онај састанак с Гагићем, па онда и оно Милојево одупирање да иде с њим Цинићу, и његов одлазак на Љиг баш онда, кад ће Рамо пронети Га-гићеву Смиљу. Сви ови догађаји сплетали су се и пре-плетали у његовим мислима, па су га све више утврђи-вали, даје Хаџи-Ђера увукао потајно његова сестрића у своје замке, а овај је све то крио од њега. И то га у помам доведе. Сад више није ни мислио о Милоју.

Хаџи-Ђера постао је чвор овога сплета, а мржња, што је малочас букнула на сестрића, налете као бујица на игумана.

- Шта си се узјазбила ту, те бленеш! - дрекну на Станојку, која још једнако стоји наспред куће.

Станојка се ужурба и потрча огњишту, те тамо поче нешто радити.

Рупић се диже и пође.

- Оде ли? - запита Анђа, а једнако га мери оним погледом.

- И дем до ку ма Мратића, - одговори Рупић, не погледајући је.

Кад изађе из вајата, Анђа обори главу на прса, па тако оста неко време. Очеvidно борила се само собом.

- О, снахо!
 - Чујем, најо - одазва се Станојка.
 - Деде, ћеро, привуци ми овај губер, те ме покри; нешто ме зима ломи, - рече Анђа, па се спусти на пространи кревет.
- Снаха је покри, па онда седе крај ње.
- Је ли, најо?
 - Шта, ћеро? - запитала Анђа, а вилице јој помало цвокоћу.
 - Зар није боље, да се и ми укл онимо кудгод, док-ле ово чудо не прегрми?
 - А куда бих од онихгробова?-прошапутала Анђа и навуче губер на очи.
 - КБ велим, док се не смири.
- Анђа не одговори ништа. Скривена под губерном мучила се да савлада бол што је лomio. Али што се више уздржавала, бол је све више бујао, притискивао и давио, да јој се учини, е ће се угушити, ако бар једаред не уздахне.
- Јаох, до Бога, зар да и њега изгубим? - врисну из грла и поче се трести као у грозници, а сузе као дажда линуше низ њено лице.
- Студена језа, што је спочетка захватала, постепено се утишавала, а место тога осети топлину, као да је поливају по снази врелом водом. Мало по мало и врелина поче бивати тако несносна, да јој се чинило, е ће јој сва изнутрица сагорети. Свест јој се стаде мутити и она се занесе у грозничаво бунцање.
- Снаха је лебдела над њом.
- Снахо!
 - Чујем, најо! - одговори Станојка, па се наже над њом.
 - Што не отераш ту црну псину?
 - Коју, најо!? - запитала Станојка и погледа око себе.
 - Ето је код кревета, где режи... Ох, ох!...
 - Шта ти је, најо? Разабери се! - прошапутала Станојка преплашено и поче је дрмати.

Анђа отвори за часак очи, али их брзо склопи; она није осећала ово дрмање, само је тек покоји пут јечала у тешком заносу.

Станојка се поче плашити. Дође ј ој да истрчи на-поље, те да позове ма кога, али најближи комшилук у раштрканоме селу био је толико удаљен, да би мора-ла добро викати, докле би довикала. Међутим, није никако смела да остане сама уз болесницу.

Докле се тако ломила шта да ради, свекрва је збацила губер, подигла се мало и гледа у снаху. Али то није био њезин поглед, него некако друкчији, не-јасан и страшан.

- Како ти је? - запита Станојка, а престрављено гледа у онај поглед.

- Шта радиш то?

- Ништа, најо.

- Како ништа, кад ти сва коса гори! Угаси то!

- Лези, теби је зло! - одговори ова и положи је полако.

- Ох... ох! - зајеча Анђа. - Ох... ухватиће га пси!...

Заносје бивао све већи, а из њејејара чисто била.

Снаха донесе сирћета, па јој натрља чело. Ово као даје годил о болесници, јер се наскоро стиша итвр-до заспа.

Станојка причека још мало, послушну, и кад се увери даспава, покријеполако, па онда нечујно изађе. Хтела је да огледне неће ли спазити ма коју од жена, те да је позове, да јој се нађе у помоћи око болеснице.

Пред кућом зачу кораке.

- Хеј, домаћине!

Она потрча напоље, али кад пређе праг, чисто устукну. Пред њом је стајао ага Џинић.

- Помози Бог, снахо!

- Бог ти помогао, честити субаша, - одговори Станојка, стави леву руку под гуњић, а десном се маши агина скута.

- Нека, снахо, нека! - одговори субаша и трже руку, у којој му беше дугачак чибук. - А где је кнез?

- Отиш' о д о кума, мал очас, - одговори Станој -ка, а у грлу јој запиње свака реч.

- А ти сама, ха?

- Ето, - одговори она, - чувам болесну нају, те изађох, да дозовем коју од жена.

- А где ти је девер?

Станојка се смете:

- Овде... не знам... Бој се, и он је отпао тамо. Ага Цинић је погледа испод очију, а поглед му јечудновато светлео. Онје већ сео на једну треножицу кр ајогњишта, па је извезенедуванкесе, што му јевиси-ла испод срмали-пиштоља, извадио између прстију дувана, те набија у лулу.

- Баш добро, бива, те те затекох тако. Деде, при-неси ватре.

Станојка прихвати машицама жар, па га принесе на чибук. Затим се измаче у крај и тако оста стојећи, а очију са земље не диже.

Ага Цинић одби неколико густих димова, па онда упиљи у Станојку.

И не погледајући у њега, Станојка је лепо осећала његове погледе, па се од стида чисто мењала у лицу.

- Па, болан, тиса дудовица? ~ ослови ага Цинић.

Станојка не одговори ништа. Сад би се радова-ла, да ма ко наиђе овамо, па макар то било и најмање дете, само да није са субашом насамо.

- Јазук! - продужисубаша. - Онако добар човек, па га изедоше.

- Бог им судио! - одговори Станојка тихо.

- И судиће им, не брини. Неће им остати ни ка-мен на камену. За једног Станковића све ћу Гагиће по-бити.

Станојка га кришом погледа. Субаша примети ово, па још боље упиљи погед у њено лице. Она се збу-ни пред овим очима, које је чисто прождираху, ужурба се око неких прња, поче их купити и пође с њима на-поље.

- Ама куда журиш? - запита ага Цинић, па како је баш у томе часу пролазила покрај њега, обухвати је руком око паса и привуче себи.

Станојка задрхта као прут.

- Шта се опиреш толико? - прошапута субаша, а гл

ас му трепери од у зрујаности. -Море, зар не видиш колико сам мсрак на тебе?

- Пустите ме, ага, молим ти се! - одговори ова, а све се упиње, да му се извије.

- А што, јаље моје?

- Пустите, видеће!...

- Па ако и виде! - одговори Џинић и, отуривши чибук у страну, укопча је и другом руком. - Сједи де овамо?

Станојка испусти прње, па се обема рукама оду-пре о његова прса, да се отме.

- Сједи мирно, кад ти вслим! - викну мало снажнијим гласом, и силом је привучесеби на колено. - Ето, ви'ш, тако!

- Аман, ага, дина ти, пусти ме!

- Пустићу, ама да чујеш прво што ћу ти рећи. Не мисли, да ћу силом ишта усхтети: таква ми не требаш. Ама ти знаш добро, ко те је сачувао, да не идеш као и остале на Рудник. А сада ти велим, бирај што ти је милије: или мени или на Рудник. Први дан, кад биров викне да све цуре и невесте дођу Сали-аги, и ти ћеш, дина ми! А тамо ти нема бираља: ко те први уграби, томе ћеш измећарити. Ха?

Докле је Турчин говорио, Станојка је трептала као јасика, па је чешиће покушавала да се истргне; али чврсте Турчинове мишице снажно су држале плен.

- П обогу, ага, - зајеца она, - Милан ти је био пријатељ, он те је увек поштовао.

- Ех, пријатељ? Ама, женска главо, њега нема више, а ја сам му био пријатељ због тебе. Пазио сам те, бива, и онда као и данас. Него, жив ми, немој више да се опиреш. Бирај, што је гођ драго. Не дођеш ли ми још данас у хан, сутра ћеш са осталима на Рудник.

Станојки је, које од борбе дасе отме а које од овог разговора, лупало у грудима, као да песницом удара.

- Пустите, ага, амана ти!

- Батали то! Кад ми одовориш, пустићу те. Ама не смећи са ума, како ти рекох: или мени или на Руд-ник!

Ово или или није давало да подуже размишља. Субашине речи нису биле само обичне претње. Он је зацело пре

полак године сачувао, да, као друге, не иде на Рудник. Миланјемолио агу, дајеспасесрамоте, па је чак и претио, ако му жену одведу тамо, да ће одмет-нути село. И ага му је учинио. Али сад нема никога. И Милоје, у кога би се можда поуздала, уклонио се, Бог зна куда, те тако њојзи није остало друго, него да се покори судбини као и остале. Па опет ова рудничка весеља, за која су и деца у селу знала, била су за њу то-лико страшна, да би пре сактисал а саму себе, него што би тамо отишла. Сали-ага и његов побратим, са ос-талим Турцима у тврђави, чинили су та весеља јавно. Докле је једно коло девојака и младих жена с руд-ничким Турцима играло, до тлесудруге девојкеседеле у крила осталим Турцима, који су сехирили. И поми-сао на ово чисто је обезоружа. Страх да не иде на Руд-ник, потресе јој сваку жилицу; она више није имала снаге ни да се отима ни да се одушире насилнику, што је држаше.

Међутим, субаша је пламтео и жудно чекао њезин одговор.

- Па, реци, шта си наумила?.

- Доћи ћу, - прошапута Станојка готово нечујно.

- Не дочух, шта рече? - запита Цинић и привуче јој главу лицу.

- Хоћу, - шапну Станојка дршћући, а лице јој поче пламтети.

- Е, виш, тако те хоћу, снахо! - одговори ага загушеним гласом, привуче јој главу, па јој притиште пољубац на вреле образе. - Ех, бива, сада сам лак, као да си ми скинула Бог зна какав терет с душе. Ево, на! То нека ти је само тек' нако, мал о обележја, а већ после ћу те окитити, да ће ти све цуре завидети.

Кад то рече, извади иза паса златну рушпију и стиште јој у шаку.

Станојка је била као убијена. Нити се бранила више, нити је шта говорила.

- Дакле, још данас? - прошапута субаша и уста. - Чекам, знаш, до заранака доћи ћеш већ. А сад, ето, одох.

На поласку је још једном помилова и пољуби, а затим изађе из куће и замало па се изгуби.

Станојка је остала потпуно збуњена, крв јој ударила у лице, па се све зајапурило, а у грудима јој је силно лупало. Она није видела ништа: ни оно благо и топло сунце што трепери озго и сија над снажном белином, ни плаво пространо небо, што се насл ања на усталасале горе и планине, ништа, ништа; њој је зу-јало у ушима само оно, што је малочас чула, а у мис-лима јој се испречио црни Рудник и срамота, што ће је већ сутра можда снаћи, ако се не одазове овоме Турчину.

Тако је стајала неко време, па онда пође у вајат; ал и кад маши ру ку за у зицу скакавице, тржс је као опр-љену. Сид је од саме себс ухвати и не смедс да преко-рачи тамо, где јој је болесна свекрва лежала. Чинило јој се, да ће јој се на лицу видети свс: и шта је чула и како је до малочас седела на колену Турчину. Она се врати огњишту, па је, ни сама не знајући шта чини, узимала час једну а час другу ствар, премштала је с места на место, па је онда застајала и непомично гледала а у оне разнобојне пл амичкешто сукћу и пуцка-рају по широком огњишту.

У један мах јој дође и та помисао, да се утешу оним што мора бити. - „Ето, сила Бога не моли”, прошапутау себи. „И осталесу мораледучинетако, па зар су оне криве. А мени је бар оставио да се спасем видовнесрамотс. Њих види сваки, кад иду на Рудник, а мене неће видети нико”.

Тако је у један мах покушала да се, колико то-лико, измири са својом судбином, али то је било само заједан тренутак. У зрујанадушаразмахнулајеу њој-зи као олујина, па као што ова ломи и обара, кида и руши, тако је и она необичном брзином стресала ми-сао за мислима. Ма колико да јој је долазило на ум, како се ниједна невеста, ниједна девојка, није могла сачувати ове напасти, њојзи се на сваку помисао, да се мора покорити, стезало у грудима, а пламено руменило час по час обливало је по лицу и снежном, лабудастоме врату, што је из гуњића извиривао. Чинило јој се, да ће од срама пропасти у земљу, чим прекорачи праг ове куће и пође у хан.

Па ипак, на нешто се морала одважити, али на шта, то ни сама нијеумела одгонетнути. Мада би Ци-нићева понуда бил а скривенија од оне на Руднику, њој је подједнако

руменео образ на обепомисли. У њеним очима срамота је остајала срамотом, па ма како се она скривала. Али ако не оде субаши данас, сутра ће на Рудник. Тасамапомисао била је довољна да јесавим утуче. Па бар да има кога, коме би се могла поверити, који би је саветовао шта да ради. Да каже „аги” (тако је још као нвеста, кад су је довели, дала име Рупићу), на то није смела ни помислити, једно што се стидела, а друго и зато, што је знала да јој он не може помоћи. Тек сада, кад је и на њу налетела ова невол>а, она поче осећати, како су страшне патње, што их трпи народ од ових силеција. Доклејој је био муж жив, била је и виђена и заклоњена, а сада? Сада је, ето, сама; сада нема коме да се потужи, па и ако се потужи, она нема права да тражи да је заштите. А и ко би заштитио туђу жену, кад, ето, нису у стању да заштите своје сестре и кћери? У овоме часу сви јој људи посташе гнусни и мр-ски, који, само да сачувају своје главе, остављају некрсту на вољу да им срамоти кћери и сестре. А њен „ага” Рупић био је један од тих, и он јој у овоме часу поста најцрњи. Само Милоје, што јој до малочас изгледаше страшан са онога убиства, порасте у њеним очима као див, дође јој као неки анђео, који избавл>а невине и сатире злотвора. Њему би се зацело пове-рила, а он би је, као и Смиљу Гагићеву, одбранио. Али камо га? Сме ли се надати да ће га до сунчева смираја видети? Та само да зна где је сада, отишл а би му, стал а би уза њ, па би с њим заједно кидисала на силецију, па ма је и живота стало.

Али лега нема, а мисли, што суједна за др; грв муњевито суктале, трнуле су једна за другом, а место њих остајала је само једна: или у хан, или на Рудник.

Саломљене душе и претрнула од страха седе на банак огњишта, па се заблену у даљину. Памет јој се следила и она није умела ништа више мислити. Чак није ни осећала, како је ону златну рушпију стисла у шаке, па не пушта. Најзад расклопи шаку и стаде нес-весно гледати у пару. Из вајата зајеча болесница. То је освести и она скочи, па, и не мислћи шта чини, тури пару у недра и уђе у вајат.

Свекрва је седела на кревету и пажљиво посма-трала у снаху.

- Је ли било кога у кући? - запита она.

- Јесте! - одговори Станојка, а поглед сакрива у страну.

- Ко?

- Субаша.

Анђа прену и разрогаченим очима погледа у снаху.

- Да није дознао?

- Није, - одговори ова.

- Па што је онда долазио?

Станојка стоји и као заливена ћути. Анђа је по њезину лицу опазила, да се она ломи и мучи нешто.

- Побогу, снахо, што ћутиш? Да није зло? Станојкане могаиздржати више. Мислила је да

ће се угушити, да ће јој срце препући. Сузе јој грунуше, она зарони лице у њено крило и поче силно јецати.

Анђа јој прихвати главу, привуче је себи и стаде је љубити.

- Моја лепа ћеро, сине мој, шта је? - тепала је болесница Станојци.

- Јаох, полудећу! - врисну Станојка.

- Зашто, него моја? - запита свекрва, а глас јој дрхти од страве.

- Звао ме? - зајеца Станојка и поново сакри лице у свекрвина недра.

- Ко?

- Субаша!

Да је муња пред њом планула, не би јетoliko по-разило као ова једна реч. Она се немо загледа у снаху. Сад јој наједан мах постајасно оно, у шта до малочас није веровала. Хаџи-Ћера је, дакле, истину говорио. Нису Гагићи убили њезина сина: то је урадио ага Џи-нић, да не зазире ни од кога, кад му жену пожели.

- Куку мени, најо, шта да радим, што ме не уби-јеш? - врисну Станојка.

Анђа није чула овај врисак. Ово ново сазнање врати је поново јучсрањем гробу, који је до малочас заклањао Милојев догађај. Сви ови ударци, што се у два дана стекоше, већ су је толико сломили, да више и не личаше

на живо створење. Лице јој се зачудо смањило, а из очију је избијала нека клонулост. Удар-ци судбине осули су се свом жестином на њезино срце, као град на винову лозу.

Па ипак у тој сатрвеној и од јада уморној души нашло се места, да и овај ударац осети. Сад више није имала гласа да јаукне и запева, али је из очију као дажда ронило. Трострукијади стопили су се у један општи бол, а то, што је сада чула, била је само једна кап у неизмерној пучини њезине несреће.

Иусамојстваритешкојеодредити,којеудани-ма овога времена више трпео и испаштао: човек или жена? И једно и друго осећало је невољу, али је у неку руку жена била још већи мученик од човека, који је ипак могао наћи и одушке својим патњама. Могао се осветити, одметнути, па и ако мујеживотбио физичка патња, а он је бар тада био слободан, враћао је злотвору мило за драго, па је уз то често слабијег и заштитио. Али жена! Она је била оличени мученик; љезина страдања била су несноснија и тежа, уколико се није могла као човек ии одмстати, ни светити, па чак ни одупирати. Везана за кућу, морала се у свему осло-нити на заштиту мужа или оца, а муж и отац, тако исто потиштени, били су толико слаби, те нити су могл и ни смели да је заштите. Да сачувају главу, трпели су да им се образ укаља; подносили су да им зулумћар одво-ди жену, кћер и сестру, те да их после осрамоћене вра-ти кућама. Опре ли се когод томе, тај више није имао станка у кући, тај се морао раставити од породице, па ако се прихватио планине, кућа му је постајала згариште, на комс су се често вал»але лешине жене и деце.

Али уколико је жсна, уопште, у свомс мучени-штву, стајала више човека, утолико се над жснама својим мучништвом истицала мати, која је уз личну патњу зеблајош и за живот синовљи и образ кћерин. Она је управо била онај највећи очајник овога доба, она је највише трпела и осећала. Ништа, ама ништа није имала, изузимајући срца, у којс су сеслагали јади и патње, очију, из којих су рониле сузе, и усана, што су запевале. Отуда и највеселију песму у нас извија сетна мелодија туге и плача, а то су звуци мајчини. А баба Анђа била је у свему права мати из тога времена,

над којом се потпуно проломилa судбина српске мајке. Дочекивала је несрећу за несрећом, тр-пела је, кидала се у самој себи, и са жудњом је очекивала смрт, јединог пријатеља који спасава.

- Камо среће да се нисмо никада ни родиле! - за-јеца Анђа кроза сузе.

- Тешко мени, кукавици сињој! - хукну Станојка.

- Веселници моја, шта знам да ти саветујем, и ко би те спасао! Најбоље би било да одеш одавде; али куда би! ? Зар те то исто не би и на другом месту чекало?

- Па зар је мало, што сам ионако несрећна, него и ту бруку да доживим?

Баба Анђа је осећала да друкчије не може бити, него да се, као и остале, покори судбини; али то јој не смеде поменути. Та реч није могла прелетети преко њезиних усана, јер јој се чинило, да би тиме учвелила онога, што под земљом почива.

А грозница, што је непрестано тресла, све је више пламтела, те јој се, у овој силној ватри, чинило да ће сагорети. У два три маха дође јој да запита за брата, али и она као да је почела овог пута осећати према њему оно исто што и Станојка. „Уз њега као без њега”, - помисли, па одахну руком, као да отура помисао од себе.

Тако су обе ћутале једна поред друге, све докле се не врати Рушић. Сатнојка брзо уста са седишта, па тако стојички сачека, кад овај отвори врата и стаде пред сестру. Био је онако исто суморан и натужтен.

- Шта је теби? - запита је сухо.

- Ето, нека ватруштина, - одговори Анђа. Он за часак заста код њене постеле, не говорећи више ни речи, а после се окрете, изађе из вајата у кућу, седе према огњишту, напуни лулу и поче замишљено одбијати густе димове.

У први мах, кад је онако преплашен и узрујан изашао из куће, пошао је куму Мратићу, да се поса-ветује, како ће и шта ће сутра, кад сиђу Турци с Руд-ника, ал и се успут присети да му ваља да буде опрезан, па да сачека да се од

другога ствар рашчује. Досада се још није ништа сазнало у селу, а тешко ће се и саЗна-ти пре силаска агина с Рудника. Зашто би, дакле, пре времена излетао, кад и гема користи, а ноћас ће му, вал>-да, доћи ма каква згоднија мисао, којом би и себе и село заклонио од крвине, којасеморала плаћати, кад се убијени Турчин нађе на чијем атару.

Тако је размишљао, ступајући ногу пред ногу, а у глави му је хучало као потмули шум, кад се шумо-вито грање занија. Колена су му поклецивала од стра-ха на помисао, шта ће се све сутра дссити. Турци се неће освртати ни на што: запалиће му кућу, поробиће га, па кад не нађу Милоја, искалиће освету на њему, јер ће сматрати да му је он јатак и да га је склонио. А ага Џинић неће тада ни брком мрднути, да се заузме за њега.

Такве су му се мисли врзле по узбуњеној глави, па што је више мислио о томе, машта је све више ради-ла, и он се као пијан поводио, лутао којскуда, хуктао и проклињао, па најзад и не оде куму. Није му било ни до разговора, ни до чега. Сад би највећма волео, кад би се некако створио у субашину хану, па да му учини што велико, велико, чиме би га тако задужио, те да му и сам рече: „Е, Рупићу, и досада сам те знао као при-јатеља, али од сад а те, ево, признајем за рођена брата”. Али ма колико лупао главу, ма колико се мучио да у тако краткоме времену изузме ма шта знатно, те да га толико задужи, није му баш ништа падало на ум. Онај несносни шум, што му је у глави брујао, као да му је сваку мисао сплео и замрсио, те му тако није остајало ништа друго него да стрепи и да хуче.

Као утучен седео је тако и расејано гледао у оне шарене пламичке, што су са укрштених гламња сук-тали, повиЈали се и као пламени Језици лизали ниски димњак, што се изерио и као расклопљена чељустзија над његовом главом.

Док је он овако сатрвен бленуо, Станојка јеседе-ла у вајату покрај свекрве. Обе су само ћутале.

- Па опет, - речс Анђа, - ваља му рећи. Иди му кажи, да дође овамо, ати изађи мал о напсхље и неулази докле те не зовнем.

Станојка изађе у кућу и каза Рупићу свекрвину поруку, а кад овај оде у вајат, она штуче напоље. Срце јој јекуцало одстрахаи неизвесности, како ћесенајзад све то завршити. Језа је спападала на помисао, шта ће све бити с њом, ако јој ни он не помогне.

Не потраја дуго, а вратаоца на вајату нагло се отворише и из њих испале Рупић, модар као чивит и много узрујанији него што беше, кад се вратио. Очи су му лево и десно зверале, као да играју. У дворишту се сукоби с њом, па кад је спази, као опарен трже по-глед у страну, обори очи и брзо измаче пут села.

Станојку таче леденица. Његова усплахиреност и онакав поглед нимало јој не казиваше да ће се све на добро свршити. Она гаиспрати очима донекле, а онда сва претрнула уђе у вајат и бојажљиво погледа у свекрву.

Свекрва је седела на кревету, руке спустила у крило, а неми, замишљени поглед упрла у зид.

- Шта ти каза, најо?

Место одговора Анђа је загрли и стаде силно јецати. Плачјегушио,тејој задугонедадедапрогов-ори.

- Не иди! - пројеца најзад. - Ма нас и побили све до једнога, немој му ићи.

- Заклониће ме, је ли? - викну Станојка, а лице јој се разведри, кад чу из уста свекрвиних онако од-лучан одговор.

- Не питај, кћери! - одговори свекрва. - Он те не може сачувати. Вели, Турци су господари, а ми смо раја, па неће под старост да пати ни за кога. Али, ево, ја ти велим, не иди, па нека нас побију.

Анђа је, у овом часу, била решена на све. Свешто се одјуче догодило и што се догађа, па онда и ово брат-љево мекуштво, доведоше је ван себе. У овом часу била је кадра на све. Личила је на рањену вучицу, којој су ловци на ложу набасали, те је сад спремна да скочи ма и на стотину, да их зубима коље, ноктима раскида, па ма је у томе часу на комаде исекли.

Али Станојка није изгледала тако. Преварена у нади, оборила је главу, па нешто премишља.

- Ето, - прошапута. - Сад ме више нико не може бранити.

- Он вели, - додаде Анђа, кад јој први гнев одумину, -боље и субаши него на Рудник, па, ако се поко-риш, да нас још само ти можеш сачувати од пропасти.

- Кукавица! - пл ану Станојка, а на л ицу јој се ра-зли гнушање.

Анђа не одговори ништа.

Станојка је као скамењена бленула. Тек сада, кад је чула ово, осетила је: како је потпуно остављена самој себи, како под овим кровом нема више брани-оца, од кога је с правом смел а да захтева заштиту. Шта се Рупића тиче њена судбина? Та он је то једва дочекао, да њеном срамотом сачува своју главу. Кад не би отишла субаши, зар би је он сачувао Рудника? И зар би је после тога гледао мирно у овој кући? А да остави кућу занавек, где би? Није имала оца, а мати јој је умрла пре две године, баш кад су је довели амо.

Није јој остајало друго осим онога: или или.

Мислила је тако један часак, па онда, као про-буђена, прену, ступи одлучно зиду, о који вишаше њено стајаће рухо, и стаде га скидати.

- Шта радиш то?

- Ништа! - одговори и продужи посао.

- Како, ништа?

- Хоћу да се обучем.

- Зар д а му идеш?-хтеде запитати, али не изусти. После онога узбуђења она је наново клонула. Што да је пита најпосле за оно што, ето, мора бити. Срце јој се цепало, али је ћугала. Снаху је много волела, а сад, кад је изгубила сина, гледала ју је место њега, па се може замислити, шта је ова јадница све осећала, кад помисли, да је њезину детету суђено, да и оно претрпи ону срамоту.

Докле се Станојка удсшавала у стајаће рухо, Анђа је седела на својој постељи, па, онако буновна и помстена, загледал а се у приклошвени и једини про-зорчић. што га на вајату има, а кроз који једва проси-јава мутан зрачак зимског сунца, што напољу онако раскошном светлошћу блиста и

трепери по сребрним рудничким планинама и њиховим дубодолинама.

Кад навуче свој нови гуњић преко сукнена је-лечића, што се припиј а око вита стру ка, па дубоко око недара исечен прикопчава под саме обрине недара, Станојка прикопча испод грла убрану мараму, што јој на темену покрива малу и као тањирић округлу конђицу, па се отуда спушта низ врата, а одатле, с ра-мена на недра и под грло. Она је у самој ствари била врло лепа, можда много лепша него што се то често налази међу кршним сељанкама рудничким, које висином и складним облицима тела опомишу на раскошну лепоту ових планина.

Оних година, кад су дахијс овладао и када овим насилницима постаједина сврха, да својом грубом сил ом застраше народ и сасвим га притисну, а затим, да се што више науживају у своје разврату, било би за-цело чудно, како се Станојка и досада сачувала ис-пред очију рудничких Турака, да нешто Рупић није био један између највернијих кнззова и да ага Џинић, који је већ одавно бацио око на ову лепотицу, па само чека згодну прилику да је примамом, није отклањао Шахира и остале од ове куће.

Кад Станојка навуче још преко свега одела и подужи зубун, што јој допираше до самих колена, те тако покри њиме и сукнену сукњу, проткану јасно црвеним шарамом, како се то носи у овим крајевима, она приступи свекрвиној руци.

Анђа тужно погледа ову младицу, из чијег лица и целе појавс избијашенеобична свсжина невсстинске лепоте и снажна здравл>а. У подгрлац јој дође да се угуши, очи јој се наводнише, и она загрли снаху, при-вучејена своја недра, па онда поче под њом нарицати.

Станојка је ћутала, а кад јој и самој наврешесузе, ископча се полако из њезина загрл^аја, па онда изађе клецајући напоље. Лагано, као осуђеник кад полази кобноместу, тако је и она измицала из ове куће, која не беше у стању да је заштити. Свеж поветарац пирка озго с Рудника, па се дотиче запламтелих образа, вре-ла чел а и очију, које у грозничавој ватри горе; а у глави је осећала необичну тупост, као да је тамо утиснут ко-мад тешкестене, пајезапр очисе. Страхом отупела, није више умела ни мислити.

Једино што је осећала још, било је срце, које би од времена на време затреп-тало, те је опоменуло, да је она сада сама, без помоћи, да мора онамо, камо и остале већ давно одоше, да образ изгубе.

На избрешку, с кога се слазило у подужу узину, У којој је субашина кула и хан, заста, да се пребере и одахнс. Десно, у страни, пружасе густа шума, која као подужи језик пресса ову дубодолину, а одмах за њом назире се дрвени кров манастира, над којим се скром-но издиже малени крстић, колико тек да обележи светињу. На левој страни од овога избрешка дизао се у долини двоспратни хан, с пространим чардаком, који паше цело лице зграде. Многи прозори на хану, што се одовуда црне, као дупље у стени, гледају у њу, те јој се чини као да је посматра стотину очију. Из пространа димњака извија се плавичасти дим. Пред ханом стоји нскол ико сељака, а тамо, уза сами хан, из поткивачнице допиру тупи удари чекића, којим сна-жни налбантин, са засуканим рукавима, поткива ко-ља неком јаничару.

И тај хан с многим прозорима, с гомилицом се-лака, налбантином што узмахује чекићем и таласас-том околином као да се купају у необичној јасној белини сунчеве светлости и снежна сребра.

И њој ваља сада сићи тамо, проћи поред оне го-милице и ући у хан, баш у она врата, што јој одавде изгл едају као нека чељуст, што се разјапил а, па очеку-је само њу, да се скл оне и да је занавек прогутају. А што је најстрашније, она није имала куда више; морала је својевол-но ући у јазбину, што јој тако личаше на чел-уст у аждаје.

Ненадна немоћ као да јој прикова ноге за овај избрешак. Окрене главу у десно и поглед јој се наново застави на узану дубодолину и шумицу, иза које из-вирује онај малени крст од жуте меди, па скромном светл ошћу трепери у горској сенци. И тај мал ени крст, што тако светлуца, као да је посматра, као да јој шапуће: „Зар и ти?” Она се збуну; неко несочекивано осећалје разли јој се по целој снази, па се и нехотице прекрсти, састави обе шаке на недра и дубоко се пок-лони.

7.

Као неки нејасан зрачак наде лебдео је пред очима Хаџи-Ђериним, докле је пртио с Мил ојсм кроз узану долину и манастирски забран, што их закла-њаше од уходљива погледа. До самога манастира нису ниједне речи проговорили. Обоје су били и су-више занети својим мислима. Хаџи-Ђери је изгледало као да је сам Бог удесио тако, да Милоје убије от-мичара и спасе девојку баш из оне куће, с којом је у крвној омрази. Радосна слутња, да је настао час, када ће, помоћу ових двеју најглавнијих породица, изми-рити оба села, па и остала, што пристадоше уз ова, чисто га је озаравала, те се онај суморни и замрачени поглед све већма разблаживао уверењем, да ће ипак доћи дан, у који ће благословити измирену децу. А док се он заносио маштом и сновима, Милоје је ишао за њим по узаној стазици, суморан и задубљен у оно, што га сада очекује. Био је начисто с тим, да му сада нема више повратка у село, ако га је Суља само уочио, и да, хтео не хтео, мора оставити мајку и све, па се поту цати од немила до недрага по беломе свету, или се одмет-нути у планину. Ниједно ни друго није било баш тако лако. Од овога часа за њега се више неће наћи крова, под којим би могао одахнути бар с онолико спокој-ства, с колико је то досада могао.

Али уколико му ова мисао не избијаше из главе, утолико се помал>ала и друга; па што се више ближио манастиру, та га је мисао све јаче и јаче захватала. Тамо ће, без сумње, затећи и Смиљу, коју је онако не-надано оставио. Нека нејасна страва косну га, кад помисли да ће се њих двоје очи у очи погледати, па да ће, можда, чак и разговарати. Тај чудновати осећај, што би се у њему заталасао на ову помисао, схватао је да је отуда, што међу њима лежи већ толика крв. Овога пута био је вол>ан, шта више, он је потпуно и слепо веровао Хаџи-Ђери, да Милана није убио нико од Гагићевих; у то је веровао можда и зато, што је осећао, да је Хаџи-Ђера једини, који га може закло-нити испредтурскеосвете; алитонијесвс. Измеђуњих лежи још много крви, између њих стоји крвава мржња, која се распиривала пет година, која је пет го-дина гутала жртву за жртвом, па зар само овај случај, коме се ни он

нити ико није надао, да је утул и? Та њега јејошсилније кидалаљутина баш зато, штосесветако морало десити, те да се одмеће од куће ради ове де-војке, за чији спас не би ни прстићем мрднуо, само да је знао, е Рамо њу носи.

Мучен оваквим мислима, чисто се гризао у себи, а десницом, која му је једнако почивала на силају, сте-зао је јабуку од свога кубурњака, да би је сву у праху раздробио, само да је могао.

На манастирским вратима дочека их духовник, који баш тога часа беше свршио Вечерњу.

- Како је детету? - упита Хаџи-Ђера.

- Добро, хвала Богу! - одговори овај, - Сад се сасвим опоравила.

Духовник приђе Милоју са осмехом и пружи му руку.

- Здраво, јуначе! Ти бсоколи! Милоје се збуњено насмеши.

- Дамљан вели, да си и оног другог ровашлио.

- Зар Сул>у? - прену Милојс и пажл>иво иог леда у духовника.

- А по чему зна Дамљан? - запита у исти мах Хаџи-Ђера и заста да чује.

- Враћао се тамо, па је по коњскоме трагу, баш на савијутку где је Суља бегао, нашао још један кубурљак, и то празан. Мора да мује рука обрањсна, па га је испустио.

- Их?- љутну се Милоје. - Што га не згодих бо-ље! Сад бих био миран.

- Не брини, јуначе. -одговори игуман весело. -Данас си осветлао образ старим Станковићима, а за оно друго лако ћемо већ.

Хвала и узношењеигуманово разгалишесумор-не мисли младићеве, и он уђе за њим у ћелију.

На треножици, уза сами оџак, на коме трепери ватрица, те благом топлином загрева ћелију, седела је Смиља. Овога пута Милоје загледа мало дубље у ово всдро лице с двома јамицама и пуначким усница-ма, што чисто пламте

руменилом према тамној коси, коју је, због ранице на потиљку, морала расплести, те јој тако расута падаше под сама колена. Нешто од пада и несвести, а нешто од страха, што гаје прстрпела на згаришту куће и кад се отимала од Рама, лице јој је дошло блеђе, а у оним ведрим очима, што су онако веселом радозналошћу гледале, сад се опажала страва. Полудетињег израза сасвим је нестало за оно кратко време, а место тога дошао је израз већ зреле де-војке.

Милоје збуњено обори очи. Би му некако чуд-новато у близини ових расплетених коса, што су као црни таласи сенчили жаркасто лице, па се губили ис-под вита струка.

А чим су они ушли, она је скочила с трonoжице, те их, по обичају, дочекала стојећи и смерно.

- Како ти је, ћери? - запита је Хаџи-Ћера брижно, па очинском нежношћу, која је чисто пресобра-жавала оно озбиљно и суморно лице калуђерево, ухвати је за подбрадак, подиже јој главу својим очима, те је помилова.

-Садједобро! -прошапта Смиља и пол>уби га
У РУку.

- А рана, боли ли?

- Мало, али ми је отац духовиик засуо нечим и привсзао.

- Не бој се, проћи ће већ! А знаш ли ко те је избавио?

Девојче ее мало снеби, па бојажљиво погледа у Милоја. Милоју удари крв у образ, и поче нестално зверати на све стране. Чисто би побегао, само да може.

- Знаш ли? - понови игуман.

Девојка нерешливо погледа у Милоја, који сав збуњен скриваше поглед у страну, затим му приђе и саже ее, да га у руку целује.

Милоје, као опарен, трже руку и поцрвене. Обо-је стајаху једно према другоме збуњени и без речи.

Овај трантак био је за Милоја толико тсжак, а се није умео наћи. Чинило му се, да ће сад пропасти у земљу од неког непојамног осећања, што му је опхрвало срце и душу и

помутило сваку другу помисао, осим једне која га ни сада није оставила. Шта ће он уп-раво овде са овом девојком, коју и није мислио да из-бавља, а коју не би ни изабављао, само да је знао да је она?

У њему је кипело, таласало се и заплускивало чудно осећање, што се гибало између укореле мржње, коју ништа не може збрисати, и неке нејасне туге не наспрам ове девојке, ни према љезиној суд-бини, него сасвим онако. Он је осећао тугу, што се поткрада, сам Бог значега ради, и дођ ему још мучније и тежс. Поуми да се час пре уклони са овога места, па да бега далеко, далеко од неприлична састанка, али један изненадан догађај прикова га за место.

Баш у томе часу зачуше се напољу неки гласови, а мало затим Смиља врисну и полете вратима.

На прагу ћслије стајала је њезина мајка, успла-хирена и рушна.

Кад су јој и кћер узели, она се, као ван себе, вину-ла за Турцима, што су откасал и, па је трчала за њима, колико је душс имала. Сила очајања удвостручила је њезину снагу, али коњаници бејаху још бржи. Наско-ро ишчезоше испред њезиних очију, али она на то и не гледашс. Летела је као вихор, пснтрала се као диво-коза, докле год је усугубљена снага подносила, и када је већ далеко оставила за собом село и дим, што се пушио са згаришта, срушила се у снсг од умора. Али материно срце не зна за умор. Прикупи снагу, дижс се, па, плачући и наричући, загази напред. Упутила се право Руднику, и Бог зна докле би тако ишл а и у какву бисеурвину сурвала, дасенесукобис Дамљаном, који се баш тада враћао са Суљиним кубурњаком. Он јој је казао да је Смиља спасена, а она, као без душе, потрча овамо, да је види.

- Најо! - врисну Смиља и полете на недра мајчина.

- Чедо моје! Мајкина мученицс! -јаукну стари-ца и, загрливши је, грцаше у плачу.

Игуман се смрачио, па окрснуо главу у страну, да прикрије сувишан потрес, што се на лицу огледа, а Милоје бленс у ово двоје и као заливсн ћути.

Тако су остали нсколико трснутака, докле игу-ман не

приђе, те их благо растави.

Старица је већ од духовника сазнала, ко јој је спасао Смиљу, те, кад угледа Милоја, који се већ беше повукао у крај ћелије, па отуда зверео, како би се ук-лонио, она потрча, дохвати га за главу и стаде га л.убити.

-Сине, избавител>у! -зајсца, а плачјетеликоза-гуши, да више није могла ни прословити. Држши га у своме загрл.Јају, трсела се и ридала иад љсговом гла-вом.

Неколикопутапокушаоједассизвијеизњезина загрљаја, али не мога. Старица укопчала своје руке око његова врата, па јеца, дуго јеца. И он у томе часу чудно задрхта. Учинило му се, као да га захвати и по-нсс силна бујица. Она потајна туга, што га до мало-час само дотицаше као таласић, што се тск дотакне стрмеобале, пасо љу разбијсили устукне, запљусну сада као набујали вал и обујми га свега. Њему се учи-нило, да се у часу прол омила нека устава, што је смс-тала овој тузи, да се као бујица разлије, да га свега поплави, очи му се наводнише, и он јој лагано одви руку од свога врата.

- Немој, мајко, не кбби више! - рече, па је по-љуби у руку.

Игуман као да се сав озари. Очи му засјаше ди-вном нежношћу и не мога се уздржати, а да га не по-љуби у чело.

-Тако, јуначс! -клекну. -Тек сада си довршио добро дело! Зар није тако бсиве, ха?

Милоје само погледа у свеже Смиљино лице, што се и кроз сузе осмехивало, као јутарња ведрина кроз разбијснеобл ачке. И стадему чудно, како је имао душе да досада мрзи ову старицу, која, као и њгова мајка, пати због њихове размирице, што ће их најзад затрти све, и овога Божјег ањђела, који би пропао, да не беше њега. Па докле је тако мислио, њему се чињаше као и да не стоји на земљи, већ да лебди у ваздуху, а у души му наста тако лако и драго, тако ми-ло, да би у овоме часу викнуо из гласа свима што их је год у Моравцима и Дићу: „Доста, људи! Што да нам мајке и сестре злопате!” Понос, што га уздизаше на помисао, да је сачувао образ невиној девојци, и што је утро сузе једној старици, занес га свега. Не једнога Рама, него да сад навали

цео Рудник, он се не би пре-пао. Сам он један стао би пред овај праг, па би суз-бијао, млавио и таманио навалу, све докле не би малаксао и докле се, као прави јунак, опхрван ранама, пре овим прагом не би срушио, као и његов деда, кад брањаше лешину свога храброга војводе.

А када је код старице одујмила прва навала ја-дања и туге, игуман је поче распитивати о свима потанкостима у Дићу. Од Смиле није ништа сазнао, јер је још била у заносу, кад је он отишао по Милоја, да га амо доведе. Сад му је старица испричала све: и како су однели Јована и како су кућу спалили.

Хаџи-Ђери сесави око срца, кад зачу штајебил о Јованом. Онјсврлодоброслутио, да Шаћирнећеос-тавити ствар на томе. Њему ее Смиле допала, због ње је и обедио Јована за Миланово убиство, па кад Јован није одао где је сакрио сестру, он му је запалио кућу, а њега, као убицу, однео на Рудник. Па еада, кад сазна још и то, да је Рамо убијен, а девојка сакривена, прс-туриће дрво и камен, само да је пронађе.

Зато се није смело почасити ни часа. Валало је пожурити, да се девојка склони на поуздано место. Али где? Да је склони у близини Рудника или у Ваљево, о томе није смео ни помислити, јер докле год је досезала Сали-агина власт, дотле је и његов по-братим Шаћир-ага жарио и палио.

-Ти, Смиле, мораш још сада отићи одавде. Ето, Милоје; ти си јој избавио образ, па ћеш га боље и сачувати него ико, зато ћетсје ти и Дамлан одвести.

- Зар да је одвојим од себе? - заплака старица и пригрли девојче, као да би је хтела заклонити од оних што ће је одвести.

- Неће за дуго, сејо, - одговори игуман; - а и ти се мораш још сада вратити у Дић, да те не нађу овде. Јер ако еубаша сазна, онда нам је свима ушао у траг и све ће пропасти.

-Тешко мени, сињој кукавици! -зајеца старица. - Једно трунс у тамници, а друго да ми се потуца.

Међутим, духовник је већ довео Дамљана, за чијим силавом блистаху, као млеко, срмали пишто-љи, што му их

је Милоје поклатио.

- Е, хајде, Смишво, у име Божије! - рече игуман и дадејој руку, дајецелује, а он шу шхљубуиу чело ибла-гослови.

- А куда ћемо? - запита Дамљаи.

- У Зеоке, кнезу Стаиоју. Поздравите га од мене и кажите, да ћу му скоро навратити.

Пред сами полазак, кад се Смиља опрости и изви из мајчина загрљаја, прићош Милоје и Дамљан игумановој руци.

- Благослови, оче!

- Бог вас благословио, децо, и срећан пут!

- И опрости ми, ако сам те кадгод што уврдио; ја се нећу враћати више, - рече Дамл,ан и саже главу, да прими благослов.

- А што, синко; зар ти је додијало у нас?

- Није! - одговори Дамл.ан. - Идем у Недића дружину. Ваља ми, оче, да заслужио ово оружје, што ми га Милоје поклатио.

- Зар у хајдуке?

- Ја! Додијало ми гледати ове покре.

- Е, срећно ти било, синко! - рече игуман, па, пошто га благослови, пшуби га у чсло. - Иди, али чувај српски образ, а просто нска је оно хлеба и соли, што си под овим кровом појсо.

*

Сунцејетихозалазилозаврховеусталасалихго-ра, па је сетним руменилом надалеко позлаћивало сребрна плећа натуштсног Рудника и магловити вео горостасног Медведника. У овој злаћано-тамној све-тлости суморне горс и мрачне дубодолине, што мсћу горама зјапе, као страшни амбиси, постају још мра-чније и суморније. Тајанственесенке, што се у склопу усталасалих гора мичу и витлају, као огромне сено-витс сабласти, часом се рашире, а часом нестају ис-пред последшег руменила, које кроз беличасте обла-чкe овде онде на западу пробија. А лаки сумрачак, што се постепено разилази из ових долина, диже се у висинс, па захвата подножја и плећа горска.

Сунчево руменило гаси се полагаано и још само затрепери, као златан талас, по врховима рудничких планина, што се једна изнад друге уздижу. Сребрни врхови блес-нуше још једаред у позлати светлости која језаходил а, а онај сумрачак заплусну, прели их својомтамнином, па одједном утону све у мрак. Огромне планине, уви-јенетамом, суморн еинемс, тскпокојипутзашумедуг-им шумором. То јессверни ветар, што дере кроз густо грање горских грмова и навлачи тамне облаке, да на планинским плећима отпочину.

Хаџи-Ђера сео крај оцака, склопио обс руке ме-ђу колена, па тако замиишвено гледа кроз прозорчић у онај последњи зрачак, што још једном затрепта над кулама рудничкс тврђаве. Бегунце је још за видел а ис-пратио и тако је сад сам у својој ћелији.

Овако усамљен прибира у памети догађаје овога дана, а осим тога мисли и на оно што се сутра може десити, кад Шаћир-ага дојури у село. И што год дубље рони у ове мисли, све му се црње и црње пред очима представља. На душу му сесвалио тежак терет, а мисли, што преплећу, унесе читаву забуну. До ма-лочас био је весео, али сада, кад је остао сам, започ осећати, како је још врл о далеко од онога, о чему је то-лико сањао. Зар ће овај догађај измирити крваву за-ваду? Зар осим Милоја није ту још и Рупић, који му највише смета, а он је и глава у селу, и од њега много штошта зависи; па да Моравчани учине ма шта мимо његове вол>е? Па онда, ко зна шта све може Рупић у ра-дити сутра, било због страха или због оне претње, са које га Милоје умало не уби. Па баш и кад би оћутао, зар пеће одати све, па и њега, ако је Суља само познао Рамова убицу? Одаће, нема сумње, само дасачува свој живот.

И глава игуманова клону на груди. Из дубине душе поч осећати, како јеи тешко и стрмо, кад се пође путем Божјим, којим онступа. Већсутрадан окривиће можда и њсга, одвешће га на Рудник, па за дан-два слстаће над његовом главом руднички гаврани; он ће погинути, а његово стадо и по његовој смрти крвиће се и гложити до своје истраге.

Хаос, што му се витла у глави од оваквих мисли, све га више заноси и буни, па, мада се отима, да чим бил о ублажи тако кобне и црнс мисл и, те да се, колико толико, оснажи, ипак

под утисцима ових мисли, које слетаху једна за другом, поче све већма малаксавати.

Мртва тишина, што се разастире око њега, и оно тихо пуцкарање у оцаку, повуче га још дубље. Он пре-вуче руком преко врела чела, дубоко уздахну и прошапута:

- Буди твоја вол^а!

Затим се диже, метну камилавку и уђе у цркву.

Увек, кад год му је вал^ало да се прибере и ос-нажи, да укрепи срце и душу, Хаџи-Ћера је улазио у цркву, па је у тишини и молитви пробавл^ао по читаве часове. И зачудо, после сваке молитве враћала би му се присебност, а дух се толико сталожиио и укрепио, даје из храма излазио освежен и спокојан и увек с мно-го ведријим мислима, него ли што је у храм улазио.

Али овога пута, кад је стао пред двери и почео шапутатисвојемолитве, осетида нијесам. Лепојечуо за собом шум и нечије кораке. Ко ли то може бити? Од манастирске чел.ади зацело нико, јер су сви већ на^викли н а оваке прилик, кад игуман ул ази сам у цркву, да се, без сведока, с Богом разговара!

Хаџи-Ћера се ипак удуби и замало заборави на све. Побожна молитва блажила је помало његову душу, крепила га, и најзад, кад осети да је ишчезла сва малаксалост и потајна страва од сутрашњице, он се прекрсти, дубоко поклони и зареди целивати престо-не иконе. Тада се обазре и спази у дубини прве пре-прате неку прилику како се крсти.

У пролазу кроз препрату ова му прилика приступи.

- Благослови! - рече, па се дотаче његова скута и целива.

У препрати је било доста тамно, те се не мога распознати лице, али по гласу игуман позна женско.

- Бог благословио! А ко си ти?

- Станојка! - одазва се прилика, која сва дрх-таше од зиме.

Хаџи-Ћери би чудно откуда она сад овде.

- Па, које добро, снахо?

- Зло, оче!
- Шта је? Да није што Рупић одао?
- Није то...
- Него?
- Грехота ми је овде рећи, - одговори она, па брзо изађе из храма. Сузе су јс гушиле, али стеже срце, да не заплаче.
- Хајде, снахо, овамо. Ти сва дрхћеш од зимс. Ходи да се одгрејеш.

Мало после дознао је игуман све. Она је пошла Џинићу, јер није смела друкчије, али на ономе избрешку, кад је хтела сићи, уледа крст како трепери прам сунца, и њој се учини и срамно и гадно што је наумила. Тамо није отишла, а у манастир није смела доћи, све докле се несмркнс. Бојала се, да је не сретне ага Џинић или ма ко од његових Турака.

- Црква те јс опоменула, снахо, и она ће те спас-ти, - одговори Хаџи-Ђера. - Не брини, ти се нећеш више ни враћати ономе жалоснику. Има у свету још добрих људи, који ће примити Бога.

Станојци лакну на срцу, и она се брзо саже, да целује десницу игуманову.

Баш у то време, кад је Станојка ушла за игу-маномуцркву, где је, усамљен, међусветител екимли-ковима, прибирао снагу и спокојство за сутрашњи дан, седео је ага Џинић у својој оцаклији, у морава-чком хану. Још никада није изгледао толико нестр-пелжв, као ове вечери. Његове изразито лице с му-шком озбиљношћу на коме се ни у најтежим часовима не би приметило ништа, осим хладне присебности, грозничаво је пламтело, а поглед је плаховито стрел-ао оној коси, што раставља село од хана и ове долине. С миндерлука, на коме је седео подвијених ногу и пуштао густе димове из распаљена чибука, гледа кроз прозор, неће ли угледати ма какав знак; али на оној страни не јавља се никаква прилика. Лаки сум-рачак брзо ее претвори у мрак, и густа тамнина обух-вати брда и долине. Иза рудничких планина поче се помаљати месечево лице,

те расу аветињску светлост по снежној белини. Из даллше допире потмули лавез сеоских паса, као да би да одгони бледу сабласт, што се за горама тајанствено помала, диже и сетно плови изнад суморних планина и сеоских кровова, под којима се већ увелико почива.

Ага Џинић нестрпљиво пушта густе димове, па од времена на време погледа оној страни, с које ће му Станојка доћи. До малочас био је спокојан, није ни сумњао да ли ће доћи. Али што се дубље у ноћ зала-зило, и љегово стрпљење све је више ишчезавало. Па ипак поред свега тога надао се. Она није толико мах-нита, да га превари, кад зна шта је очекује сутра, кад зна да ће морати на „рудничко весеље” што га Руд-нички Бик сваког петка изводи.

Али, ето, сунцеје давно легло, сумрак је прошао, а ноћ је већ увелико пала на земљу; сад би тек требало да је овде. Да је није когод спречио? Али ко? Рупић? Милоје? Ни један ни други! Рупић је и сувише мудар, те неће учинити такву лудорију, која би га занавек уп-ропастила, а то што Рупић не сме, зар би могао Ми-лоје? Па ипак, кад је почео о Милоју да размишља, дође му на ум и Станојкин Милан. Сети се како је за-хтевао да му закљони жену од „рудничког весеља”, па је чак и претио, како ће се одметнути. Па зар Милоје није брат Миланов? Ако је, дакле, когод спречио, то ће бити само он, и нико други.

Поглед му се омаче кроз прозор, и он чисто за-трепта. Учини му се да ју је угледао. Наслони чело на еам прозор, а поглед устреми на онај избрежак. У по-лутамној месечини угледао је некакву прилику, како са избрешка силази. И није се преварио. У јасној ме-сечини, која је мало по мало отела мах и обасјала сваки цбунић и трнић, угледао јејасно неку прилику, али она је још тако далеко од хаан, да се једва раза-знаје. Срце му залупа, а нека ватра букну у лице. На челу и слепим очима напрегоше се жилице, па почеше као и срце куцати.

- Биће она, - помисли, па отури чибук, да не дими уз очи, те да боље види.

А прилика с брежуљка примиче се лагано. Тек послс неколико часака, кад је напрегнути вид могао уочити, опази да су две прилике, а још доцније, кад се обс приближише

толико, да се могло распознати об-личјс, опазио је, да од њих није ниједно женско. Обе прилике слазиле су лагано, једна поред друге, а једна од њих пидржавала се руком о раме друге.

Ага Џинић ускиие. Овај тренутак преварена очскивала узмути му душу, стрпљење га изневери и он скочи са седишта.

-Тешкоњојзи!-шкрипнузубимаипљеснудлан о длан.

У оцаклију уђе момак.

- Дајдс ми ћурак!

Момак га пригрте црвеном кабаином, додаде му чибук и он сиђе низ дрвене степенице, што воде призмноме спрату, где су одаје његових момака и ха-рови.

- Куја! - мумлао је полугласно. - Нећеш овамо, али ћеш, бели, на Рудник!

Под ђоновима црвсних чизама шкрипи снег, што се од сунчева захода наново мрзне, а око сле-поочњача пирка хладан поветарац, те разблажује су-вишну врелину, што му из главе и очију бије. Али ни ова студсн није у стању да утиша ватру што га саго-рсва. Пред очима му и сада трепери кршна младица, пуначких недара, снсжна грла, румених као крв усана и тамних очију, које чисто пламте неком нејасном чсжљом. Такве лепоте није видео скоро, па није ни чудо, што је од онога дана, кад је Милан захтевао да је заклони од рудничких веселја, букнула у њему поамна разблуда, која га из дана у дан све већма за-хватала, докле га није сасвим занела. Зажелео је, да пошто-пото завлада њоме, да постане њезиним гос-подарем, па ма га то и живота стало. А помисао, да она има мужа, те баш кад би га и послушала, да би он ипак њезину лепоту тек покрај њега уживао, толико га је узбуњивала, да је чисто заслепсo дивл>ом мр-жњом. У њему је планула суревњива нетрпел>ивост. Није могао да трпи никога, па ни њега; а уз то и иомисао, да би се овај и њојзи и шему осветио, кад би дознао како му Станојка долази, узбуни га толико, да није више помишл>ао ни на шта друго, него како ће га уклонити занавек.

Али мада га је страст за Станојком и сувише занела,

ипак је меркао згодну прилику да ово изврши, а да се не посумња иа њега. То му је требало једно за то, што је с Моравчанима и Рупићем лспо живсо, а осим тога и зато, што је хтео и убудуће да мсђу Мо-равчанима остане као њихов заштитник. Крвна раз-мирица између Стаиковића и Гагића била му је добро дошла, да своје дело другоме подметне.

А сад? Ето, сад више нема Милана, па ипак она се не одазива његовим жел>ама!

Нестршвење, што га до малочас узрујавало, прометнуло се у буру гнева. Хтеде да нареди момци-ма: да иду у Моравце, да опколе кућу Станковића, па да је извуку из постел>е и силом доведу. Али ову на-меру брзо напусти. Нашто би журио? Старијс је јутро од вечери, а већ сутра неће је ништа сачувати од Руд-ника. Тамо где се окупља „моба” рудничких двојака и младица, отићи ће и она: место једне дочекаће обе срамоте.

с

А студени северац шуми час јаче час слабије, кроз сухо грањс и густе шумарке, што су прекрилили усталасалу околину. Од времена на врсме чисто за-гуди, а тај се шум тек прелије у тајанствене потмуле звукс, који час подсећају на вучје завијање, а сад као да растура гомиле сасушених костију. Студена хлад-ноћа поче продирати до самих костију; он се лако стресе, замога у своју кабаницу и лаганим корацама окрете повратку. У близини хана застаде. Отуда, где је малопре угледао онс две прил ике, ближила су се д ва човека. Кад су дошли у близину хана, окретоше пута-њом, што слази манастирском забрану. Оба су човека убрзала и журно газила по снсжној путањи.

У то време било је више него чудновато видети некога, да по ноћи путује. Путник, иа ма који био, у то доба путовао би до заласка сунчева; где је стигао, онде је коиаковао, па макар до места, камо путује, и не било Бог зна како далеко. Тамо су радили Турци, па и сами Срби. Једни што су се плашили хајдука, а другиихајдукаиТурака похановима. Путовањеуово доба пало је Џинићу у очи, као што би и другима у то време. Ко су они? Куда ће? Зашто се клоне хана, у коме би нашли ноћишта?

Он их викну.

Путници, као да не чуше, журише и даље. - Враћајте се амо, хсј! - викну ага Џинићјош је-даред.

Путници окретоше главе на тај глас, нерешљи-во засташе, па се онда, ногу пред ногу, упутише аги Џинићу.

И једном и другом путнику тешко да је било нешто више од по тридесет и пет година. Њихово оде-ло, као што се носи по крајевима око Ужица, било је доста очувано. На љима су гуњеви и кратки пелен-гири, који им доссжу једва испод колена, а ноге до ко-ленаумотанесудебелимкрпам а,којепритежукајиши од опанака. Као и остали сељаци, имају на главама фес с пешкиром, којим су омотали чело и уши, да им не зебу. Један од њих, црне масти, дуга лица, с танким брцима и раздрљеним грудима, по којима су се ухва-тилеледенице, биојеслеп. Други, што га води, нешто јс нижи, широких плећа, смеђе масти и нешто боље одевен од слепога.

- А што не долазите, море, кад зовем? - предус-рете их ага Џинић опором.

Слепчовођа положи шаке на груди, па се пони-зно поклоним.

- Опрости, ага, али не чусмо. Ветар је.

- А одакле идете, бива?

- С Рашке,честити ага.

- Па куда у ово доба пртиш с тим слепцем?

- Манастиру, ага. Ово ми је брат, пасе догодило већ трећи пут, да обоје снимамо исти те исти сан. Јави-ла нам се Трнова Петка и наредила, да не почасимо, нсго да идемо моравачкој цркви, те да обојица за-ноћимо три ноћи под њеном иконом. Вели, да ће ми брат погледати.

- Е, е, - одговори Џинић, - а шта му је оно у торби?

- Слепачка посла, ага, - гусле. Далек је пут, па се тако прихрањујемо код добрих људи, - рече слепчовођа, па извуче из бисага гусле, колико тек да увери агу, како у бисазима више ништа нема.

- Добро, добро, рајо; а ви идите, кад вам је тамо лек. Оба путника поклонилише се ниско, до појаса, па

онда полако пођоше. Ага Цинић их испрати очима донекле, па уђе у хан.

Кад путници одмакош подалеко од хана обазре се слепчовођа.

- Јесмо ли одмакли колико? - запита слепи.

- Јесмо, Ђуро, - одговори вођа; - још мало, па ћсмо и у манастир.

- Срећа те нас не задржа у хану, а, бој се, тамо би те познали.

- Не рсци два пута! - одазва се вођа.

- Ако ме не би субашини момци познали, би за-цело ханџија. Зна ме, још кад сам, уз Мустафа-Пашу, тукао баше и јаничаре.

На манастирским вратима закуцаше алком не-колико пута, и мало затим па су већ били под стрехом.

- Добро вече! - рече слепчовођа, улазћи у двориштс.

-Богдобродоа!-одговоримомакизаклопика-пију.

- Јс ли овдс игуман?

- Тек је дошао из села. Хоћетс љему?

- Хоћемо.

Момак оде у игуманову ћслију, а мало затим изађе и позва их да уђу.

Игуман јс стајао крај оцака и пружио обе шаке ватрици, да их открави. Кад путници назваше Бога, он се пажљиво загледа у обојицу.

- Јеси ли ти, Павле?

- Ја сам, хаџи-духовниче. Игуман ссчисто обрадова, пође им на сусрет, па,

кад се они сагоше да га цслују, он их обоје загрли и по-љуби се с њима.

- Добро те вас обојицу видим живе. Бићс, бој се, пола године, како вам сс изгуби траг. А откуда тако?

Док јс овако говорио, примаче игуман још две треножице, те сс посадише око огњишта. Оба путни-ка пружише дланове према ватри, да их огреју.

- Питај, откуда не идемо, - одговори слепи, - и то бисмо ти лакше казали. Али овога пута послаше нас, кастиле, теби. Павле ћети већ свето лепше казати, ајати еводоносимједнукњигу. Разабери штајеуљој-зи, па већ послс можемо и разговарати.

Доклејеслепац ово говорио, извадио једрвсни клинчић из гусала, па је тако расклопио дно и из њега извадио један савијутак хартијс. Хади-Ђера узе пис-мо, оде према воштаници, па га отвори.

Докле је читао, путници су се ћутећки грејали. Један од њих био је Павле Поповић из Вранића, а други Ђура Милутиновић са Грахова.

Обојица су била познати у београдском паша-луку. Павлејеједан између виђснијих сел>ана у своме сслу. Пре дахија, а за Мустафа-пашс, београдскога везира, он се са својим сел>ацима придружио као по-моћ Мустафи, те је тукао башс и јаничаре. У својем сслу набаса иа пет јаничара, који су догрдили народу, па их побије, а главе им однесе Мустафа-паши, који га обдари новцем и поклони му светло оружје.

Али кад дахије удавише Мустафа-пашу и зау-зше под своју власт Србију, потражише Павла, да му се освете, те он побеже испред гонилаца. Од тога врс-мена није смсо живсти на једноме мсту, него сс крио по луговима и шумама. Међу хајдучима је свуда имао пријатеља, а како је та иста судбина гонила и Ка-рађорђа, Катића и борачкога кнеза Симу, то се ших четворица нису готово ни раздвајали један од дру-гога.

Његов друг, Ђура Милутиновић, јс са Грахова али је са својим гуслама једнако крстарио по Црној ГорииСрбији. Одсаборадосабора,одславедославе ишао је, као и многи гуслари, па је искупљеномнароду гудио и узтужнујеку проповедао о некадањој слави и величини српској и о срамној издаји на Косову. Зву-ци гусала отварали су груди рајине, а песма његова доималаседушсслупшалаца,који,сл ушајућиславуде-дова, тешко уздисаху, помишљајући на судбину, у ко-јој се сада налазе. И Павле и Ђура долазили су овога пута из Јасенице.

Хаџи-Ђера је лагано читао писмо. Тек покаткад задрхти му рука или се сведе по који облачак на чело. А када га добро проучи, сави га у гужву, приђе ог-њишту, па га баџи у пламен. Хартија букну, а модар пламен блесну, и замало па место писма остајош само нешто пухора, који Хаџи-Ђера машицама растури.

- Мучан посао, Павле! - уздахну Хаџи-Ђера. - Кнезови су изгубил и гл аве. Кога да позовем?- На кне-за Алексу сумњају због нскаква писма, што га је писао ћесареву мајору Митезеру, у Земун. То је писмо ух-ватио газија на скели и предао га Мус-аги Фочићу у Шашцу. Вслс, да је у њему стајало, како су се дахије по-завадиле, па сада Срби траже џебане и офицере, да их потуку. Алекса је за ово писмо баџио сумњу на Хаџи-Рувима. Себи није помогао, а Рувима је довсо у нез-году. Тамо се кнезови плаше, овде се народ крви, а Ђорђе тражи да кнезове наговорим, а народ поди-гнем. Лако јс Ђорђу; он је хајдук, па, ако не успе да на-род подигне, он ће у гору; - гора му је кућа; али куда ће раја, куда ми?

- Па онда да оставимо, нека пропадне? - упаде ГТавле.

Хаџи-Ђера чисто плану.

- Не! Ја нећу да пропадне. Дан и ноћ патим од јада и невоље, а душа ми пишти као гуја у процепу, кад само погледам шта се све чини са овим народом. Док-ле бесмо царска раја, плаћали смо и аргатовали, али нам бар нико не тицаше у образ и светињу; а откако завладаше одметници, погледај! Сада нам плъунуше и на образ и светињу. Где је у Руднику куће, у којој је женско чел.аде, а да није бар неколико пута било на Руднику? А где је та црква, у којој барједна икона није изрешетана куршумима каквог балије, који је дошао да у цркви шенлучи? Па знате ли шта вели народ? Знате л и како трпи? Ево баш ове вечери звао је субаша Рупићеву снаху, да му буде иночица; а када се она Ру-пићу потужи, мислите да је плануо? Божесачувај! Он је само слегнуо раменима и од говорио: „Турци су гос-подари, а ми смо њихова раја, па морамо слушати”. Видиш л и, Павле, - јекну игуман, а уснице и брада све му се више тресу од узбуђења, - то мене сатире, то ми чупа душу. Кад је њему милији живот

и од образа, кад прима на свој образ и срамоту, само да сачува још оно мало година злехуда живота, онда шта да се ради? Како ћеш и чим ћеш га узбунити? Из дана у дан кољу се између себе. Храбри су, кад треба да се међусобно убијају ради пустог парчета њиве; али да образ од Турчина одбране, на то и не мисле.

Тешка оптужба противу свога народа, што је изговараху уста игуманова, болно се доимала ерца ове двојице. Оборених глава слушали су га и, мада су у својим мислима тражили ма каква оправдања, ма шта чиме би потисли игуманово уверење, они га не могаху наћи. Откако дахије удавише Мустафа-пашу у Београду, тогјединог Турчина, који је чувао и штитио рају од турскога зулума, као мајка дечицу, народ је изгубио свако надањс на боље дане. Који је могао прежалити кућу и породицу, тај се одметао у планине, а остали остадоше, да са својима трпе што год их снађе. А то што су трпел и, превазилазило је све недаће и патње, што их један заробљен народ под туђим гос-подством подноси. Догађаји, као што су они са Смиљом и Станојком, постал и су обичне појаве. Тур-ци су улазили слободно у кућу сељака, па, докле им је домаћин пред кућом вадао опанке, дотле су они седели крај огњишта, а уза њих кћи или снаха до-маћинова, ако не имађаше времена, да се пре доласка Турака уклони гдегод у шуму. Па док јес рајом бивало овако, кнезови не смедоше ни зуба помолити. Напро-тив, они су уклањали и од помисли да се пожалс коме, само да се не посумња, с спрежу с рајом, да је узбуне. Народ се више ни у кога нијс у здао, па чак ни у хајду ке, који се од насиља одметаху у планине, јер, кад год би се у кнежини јавио који, кнезови су били приморани да дижу потеру, да гоне хајдуке, убијају их и њихове главе односе Турцима. И тако није се знало, шта је било горе: или остати у сслу, па трпети свако насиље и плаћати силне глобе за сваког Турчина, кога би хај-дуци у сеоском хатару убили, или се одметати у хајдуке, борити се противу насил..а, па бити гањан не само од Турака, него и од рођене браће. Кад је бегао испред потере, Карађорђеје добио тешку рану баш од пиштола обор-кнеза Алексе.

Црне мисли ројилс су се по главама ове тројице. Павле

и Ђура замишљено преврћу по памети о ономе што им игуман малочасрече, аХаџи-Ђерастао насред ћелије, прекрстио руке на прса, која се бурно уздижу и спуштају, а главу суморно оборио, па и он ћути и размишља. Бура мисли и осећаја што наваљују, као олуја на сировехрастове што јој сесвом снагом одупиру, да се не скрхају, јасно се огледала на узнемирену лицу и очима, које су грозничавом ватром севале.

- И Ђорђе мисли, - продужи игуман тихо, - да ће кнез Алекса смети. Вели, и за њега је боље, јер му је глава у торби са оног несрећног писма, што га ухва-тише Турци. А неће да помисли, како га је Алекса ви-јао, само да се колико толико удобри Турцима, и како га може много јефтинеје стати, ако Хаџи-Ђерину намеру ода Турцима.

- Може и тако бити, - одговори Ђура сетно. -Алекса је на љутој невољи, као и војвода Рајко: Шта ће себи, а шта ли Сријему,

А шШа ли ће у Ср јему Турциш!

Али ако, оче духовниче, није најзгодније, да се започне са Алексом, зар нема другијех кнезова? Бирчанин је небојша. За Мустај-паше није смио у ње-гову кнежину ни приступити беспослен Турчин. Зар је једноме баши испребијао рсбра топузом. Па, ето, Турци и дан дањи зазиру од његове кнежине.

- У истини, - упаде Павле, - Бирчанин би могао много учинити. Успут смо слушали од људи, како је ономад сиш' о у Ваљево с двадесет момака све под пу-сатом, да преда муселиму порезу. Па кад је дошао пред Фочићев конак, не хте да распаше силаје, него онако оружан уђе у оцаклију, предаде Турцима по резу, а нико га не смеде мрко погледати, а камоли за-питати, како сме под оружјем доћи.

- А колико имаш таквих? - запита Хаџи-Ђера, који је пажљиво слушао. - Бирчанин, један... па онда? Јакако, мој Павле, Бирчанин имасрце, сокоје оно, али ће зато и платити крваво. Него где су остали? На јед-ног Бирчанина иде стотину Рупића.

Павле и Ђура очевидно беху клонули духом. Они су се, као и

Ђорђе и Катић надали, да ће Хаџи-Ђера прихватити њихову мисао, па, како је у своме крају спадао у најодабраније, он би понајпре могао нагово-рити кнезове да устају. А сад, ето, где им се изјалови нада, да ће се преко Колубаре и Љига моћи ма шта за-почети.

Хаџи-Ђера је замишљено ходао лагано по ство-јој ћелији. Оно писмо, што га је малочас прочитао, било је од Карађорђа, Катића и борачкога кнеза Симе. Јавллл и су му, да је настало време, да се листом дижу на дахије. Напомиљали су му, како је грешно и срамно трпети то што он свакога дана гледа на Руд-нику. И у самој ствари тај грех и срамоту осећао је Хаџи-Ђера дубоко, то га је тиштало и распињало, то му није давало ни мирно заспати ни весело устати.

- Да наговорим Бирчанина, - рече полугласно,
- и кога још? Алекса не сме, а ја? Ја бих, ја хоћу да погинем за образ и цркву, на коју швују; али кога да подигнем, где да нађем Србе? Та овде је све растро-вано, овдеби ваљало најпреумирити, измирити. Али како? Пет година се вијем као црвак под кором, само да их сложим, па што год се више упињем, они се све више гложе.

- А Ђорђе се највише уздао у тебе, - одговори Павле.
- Вели, њему ће се кнезови одазвати пре него икоме у Колубари иЉигу.

Хаџи-Ђера се тужно осмехну.

-Тебе и Хаџи-Рувима поштује и мало и велико,

- продужи Павле, - па, вели, теби је и најзгодније, да удесиш све што је потребно, те, кад плане у Јасеници, да се и овде крене.

- Било и битисало, мој Павле, када сам могао учинити што више од осталих. Мени је дошло већ до грла, кад помисл им само, како нас раздиру вуци, а ми, место да се сложено бранимо, хватамо брат брата за гушу, па се давимо и зубима кољемо.

Тако су још дуго разговарали, али и на крају разговора Павле и Ђура били су на оном истом месту, одакле су започели. Хаџи-Ђера је одбијао сваки покушај; он је врло добро осећао, да би код оваквих прил ика само навукао на себе несрећу, а иароду не би помогао.

Поноћ је већ одавна превалила над манастиром и горама, кад оба путника изађоше из игуманове ћелије и уђоше у кућу, где их је очекивала постеља, удшена крај приземног широког огњишта, на коме је ватра горела.

- Па шта мислиш сада? - запита Ђура, намештајући под главу пашић, који је покрио крајем шаренице, те му место узглавља служаше.

- Мрка капа, зла прилика! - уздахну Павле, лежући.
- Кад с њим не испословасмо нешто, код дру-гих нећемо ни толико.

- А ја сам као у воску веровао, да ћемо овде по-тићи.

За неки часак утиша се разговор и они заспаше. У манастиру је царевала мртва тишина. Само још у игумановој ћелији што се чуло одмерено ходање. Хаџи-Ђера није могао нити тренути. Бурно осећање, што га је спопало после овога писма, у коме га позива-ју, да прибере свој народ на устанак, није му давало мира ни да седне. Колико га је разгаљивала помисао, да има у народу људи, који се носе помишљу, да стресу дахијски силецилук, утолико га је више тиштала до-маћа невоља. Како би се он сада радовао, кад би нешто смео да поручи Ђорђу и осталима, да им каже: „Почињите, ја сам спреман; око моје цркве искупила су сесложна браћа и једва чекају, да своју крв за образ и веру прол ију”. И у овоме тренутку луталачка мисао заталаса му дивну слику. Он угледа како сеоко његова манастира сјезерио измирени народ, па се тиска црквеном прагу, на коме он стоји, гологлав, у епит-рахиљу и с крстом у руци. Један по један приступа час-номе крсту, целује га и после се враћа у гомилу, грли и љуби до себе, а свакоме за силом трепери светло оружје, свакоме из очију блиста радост и милина.

Слика, што залслуја у души игумановој, билаје тако живахна и свежа, да он уједан мах стаде, заустави чак и дисањс, само да је не би пореметио и расточио. И она га тол ико опи, тол ико занесе, да у часу заборави на све, и сав се под аде, утону у њу, очи му се замагл ише, а суморно лице обузе тиха сета.

Али то беше само машта, што је запали изму-чена душа,

да се, колико толико, разгали; то је био сан, што се лелуја већ толико година у његовим очима и што ишчезава као прамичак маглице пред најмањим дахом горке јаве.

Он дубоко уздахну.

- Господе! -јекну узбуђено и подиже очи тамној иконици, по којој лелуја таласава светлост бледа кандила. - Дај ми крепости! Што мс не умудриш, да у истини постигнем ово!

А докле се овако молио, у ћелији је владала нема тишина. Жижак у кандииоцету тајанстаено пуцкара пред тамном иконом, као да шапуће светитељу игуџманову молитву, а кроз ћелијско прозорче погледа сетно месечево лице, па тајанственом светлошћу обасјава суморну хаџијину главу, који се под иконом скрушено моли.

8.

Рано у зору захори се с једне узвишице глас сео-ског бирова, који позиваше моравачке домаћине, да одмах силазе у хан, субаши. Један по један сељак журио је на заповест па како су се где сустизали, тако су у гомилицама силазили хану.

Мада Руџића није изненадио овај позив, опет га је такнуло, кад зачу овај глас. Брзо прихвати палицу и пожури хану. У глави му је брујало, као после велике пијанке. Целс ноћи претурао се под губерром с кука на кук, па од силна премишљања није свео очију до саме зоре. Тек пред зору као да га хваташе сан, али и тај сан бешесамо нејасно бунило између незнани ијаве. Узрујана душа није га остављала ни сада. У њојзи се ређаху страшне прилике, које га још више ломеше него ли и мисао у будноћи. У једном часу обрете се пред руд-ничком тврђавом. Гомила Турака јури за њим; он бе-га, бега, а ноге му се поткратиле, па, што више миче, све се више смањују, а кораци све краћи. Они за њим скачу необичном брзином. Он напреже последље силе, појми да потрчи и забатрга ногама. Најзад осети да се не одмиче и да ће га ови стићи; он се сруши на колена и поче четвороношке бауљати, али и руке и ноге утрнуле, па једва миче. Одједном пуче пред њим дубока провалија, којој се ни дно не види. Оздо хучи и необично шуми, а за њим се дигла граја од потере.

- Прескачи! - викну некакав глас.

Он се поткупи чствороношке, као мачка кад поуми да учини што већи скок, и праћну се. Густа помрчина обујми га свега, и он оссти како стрмо-главце пада у неку дубину без краја и конца.

- Стој! - викне неколико гласова, и многе руке, као гвоздене, докопаше га за плсћа. Рупић дрекну и пробуди се.

Зној га свсга облио, а снага му трепери као јаси-ков листак.

- Хеј, несрећниче, до чега ме доведе! - уздахну Рупић и седе у постељу.

Што се дан ближс примицао, то је и страх више растао. Подбулих и закрвавл:>сних очију од несанице гледао је бесвесно у жсравицс, што испод беличаста пухора светлуцају и жмиркају као очи лукава човека. Покушавао је да се отргне од кобнс слутње, али то бешс узаман. Он је прилично човеку, који се оберучке хвата бусена и гранчица, да се испне изнад провале над којом виси, али чега се год дохвати, то се откида и пада, а испод ногу му се рони и руши у недогледне дубине.

А што му је најтеже падало, то је било уверење, да он сад не би могао, баш и кад би хтео, да сачува сес-трића од гнева Шаћир-агина. Одмах после првога запрспашћења и претње, коју би можда у ономе беуту страха и извршио, да га сестра не задржа, у њему је на-ново плануло оно, такорећи очинско осећање према нећаку, кога је од гајио. Између поимања своје немоћи да њега сачува и страха за самога себе налазио се као зрно између два жрвња. Јсдино уздање још што му кроз ову забуну затрепери покоји пут, као зрачак звезде кроз облаке, била је Станојка. Она би можда могла наговорити субашу да се за њих заузме.

Али и та нада личила је ономе бусену, што се исподшакеодмиче. Јермаколикоосећаодасесњеговом снахом није ништа друго десило, до оно што се под Сали-агиним дахилуком и са осталима дсшава, он је ипак осећао потајни стид, кад помисли како ће се на првоме сусрету са снахом очи у очи погледати. Али, најзад, страх је био јачи од стида.

Он се чешће враћао на ову помисао, па се мало по мало и навикао на њу. Бар то је била једина сламка за коју се удављеник ру-кама хвата.

Занесен оваквим мислима, хитао је, као и остали сељаци с којима се сусретао, хану, а што се више ближио, свс му је већма куцало у грудима.

- Што л и зовс, кумс? - запита Мратић, кад сс сукобишс код распутице на избрспску.

- А откуда ћу ја знати? Ваљда каква заповест за кулук!

Мратић га испод очију погледа. Рупић опази овај сумњиви поглед и брзо окретс збуњено лице.

- Бој се, куме, неће бити за кулук. Некако ми сс чини свс ово чудно. Јутрос, сабајле, видео сам Шаћи-ра, како пролетекрозселос дванаестину агаи момака.

- Да нису отишли у Ваљево?- запита Рупић, ко-л ико да прикрије узбуђеше, што му се на лицу огледа.

- Јок, брате! Ено их у хану. Мој Радован баш је поткивао вола доле у налбантина, кад они одјახаше своје хатовс.

- Па шта вели? Је ли дознао, што су дошли?

- Није. Сви су, вели, мучаљиви и нешто срдити. Субаша сс баш тада десио пред ханом, те, кад му Шаћир, сјававши, рече нспшто по турски, овај се само устури, разјапи уста, исколачи очи, па тако оста неко време као укопан. После, вели, момци аге Џинића брзо узяхаше и одлетеше у Дић, а аге одоше са субашом у оцаклију.

- Ко зна, можда се јавио гдегод хајдук, - одговори Рупић, који је напрегнуто слушао све што му кум причаше.

-Зар по овоме времену, куме?Та још од пролсћа ни помена, а хајдук не оставља јатака до зелсна листа.

Тежак терет мучио је Рупићу душу, а што су се ближе примицали хану, све га је више спападала она иста страва као и јуче. Пред ханом су всћ чекали се-љаци, брижни и мучаљиви. Кад угледаше кнеза, ску-пишс се око њега, али он им одговори колико и Мратићу.

А докле су се сељаци забринуто дошаптавали и час по час завиривали у хан, горе у пространој соби седело је око дваестак Турака, на приземним миндер-луцима, што се пружаху око сва четири зида. Као и Шаћир-ага, сви су били одевени у богато везену оде-лу, те се од злата и срме није могло гледати у њих, што је чинило необичну противност скромном оделу се-љака, које је било махом од бела сукна и ретко у кога неискрпљено с неколико закрпа. Баш у томе чаеу, кад је Рупић дошао међу сељаке, водио се горе жив разговор.

- Тако мора бити, ако не хтеднемо да дочекамо још једнога Мустај-пашу, - завршавао је Шаћир-ага свој говор, па одби неколико густих димова и продужи сркати из сребрна филцана врелу кафу.

- Машала, Шаћиру! - одазва се стари Али-ага и пређе шаком преко седе браде, што се до појаса пружила. - Докле вочићу не сабијеш рокове у главу, дотле се не надај, да ће ти с миром пружити врат у јарам.

- А што скорије, то боље, - продужи Шаћир. - Сали-ага је отпао до Београда, да их пожуре, те да се већ једном започне. Лако је онима тамо оклијевати: пун Биоград Турака, топова и џебахне, па од хајдука ни хабера, али како ће се овћен, болан, међ' овијем го-рама. Сали-ага есапи да је вријеме све докле не озе-лени гора, а већ послије, - беше! Алекса, Бирчанин, па овај Хаџија, што се унео да измири рају и што гледа на Турчина као крмак на сјекиру, сви, сви, зар нијесу грђи него ли и сваки хаинин, бива? Хајдука бар знам, могу га се чувати; ал и од овијех паса, што ми лижу ко-л^ена и руке, док сам пред њима, а чим окренем леђа, зареже и хватају за пете, како да се од њих сачувам?

- Ал ах! - уздахнуше дубоко остали слушаоци и брижно занихаше главама.

- Сатари њих, па ћеи задуго мировати. Раја је пушта уза њих, а кад њих нема, она је добра и послу-шна.

- Тако је, валах! - одговори Али-ага. - Неко-лико кнезова, калуђера и свештеника, па ћемо бити мирни и од њих и од хајдука. Турске ми вјере, као да ћу се родити наново, кад угледам главу Алексину и Бирчанинову.

За време разговора еубаша је седео поред Ша-ћира, мрачан и суморан. У разговор се није плео ника-ко, него је гледао пред собом, одбијао густе димове и сркао кафу.

-Шта велиш, Џинићу, бива?-запита га Шаћир. - Од јутрос еи много карли!

- А шта да вел им! Добро су се и сада сетил и тамо у Биограду; а не еврше ли с тим послом још ове зиме, онда нек дођу сами да субашују овђен. Од хајдука нећемо смјети ни у авлију.

- Аман! - уздахнуше Турци, а неколико њих шкргутну зубима.

На вратима закуца неко и разговор се утиша.

Момак, што је наслуживао из цезве кафу за ка-фом, отвори врата, и на прагу се појави Рупић.

Субаша га мрко прострели. Рупићу не умаче овај поглед, у грудима му се следи, и он се збу њено још више погну.

- Помози вам Бог, честите аге! - прослови др-хтавим гласом.

- Је ли на окупу раја? - упита Џинић, а крваво гледа у страну.

- Јесте, честити ага!

- Дишери! - грмну Шаћир, - па чекај тамо. Рупић се поклони, па насатке изађе из оцаклије. Шаћир-ага отури чибук, а тако исто и остали, па сви изађоше на пол>е.

Баш кад су агесишл е пред хан, где очекују искуп-љени сел>ани, са уобичајеном понизношћу, докаса из Дића неколико гаваза. Пред њима је стара Гагићка.

- Водите кућку горе! - викну Шаћир, па се освр-те и поче мрко премеравати гомилу понизних глава.

- А је ли, рајо, море, ко уби Рама?

Да је гром из ведра неба треснуо међу њих, не би их толико запрепастио, као овај глас. Убијен Турчин на сеоском атару било је страшније, него да је кроз село прошао буљук војске.

- Кога Рама, ага? - протепа Рупић страшљиво, а чисто осећа, како му се душа скупила у један кутић, па се

начинила мања од макова зрна.

- Рама, море, Рама! - издера се Шаћир.

- Бог нека нас чува свакога зла, честити ага, али откуда ми знамо? Моравчани су мирна и послушна раја, што се под ваше скуте прибила, да је као своју децучувате.

- Л ијепо, лијепо, ама реци ти нама ко уби Рама? Он је убијен на сеоском атару.

- Аман, честити ага, - завапи Мратић, - може ли село чувати атар од злих људи?!

- Ја ко да га ћу ва! - плану Шаћир. - Ваљда ја или Сали-ага, ко ли? Турчин је нађен на сумеђи морава-чког и дићког атара. Па што не погибе на другом коме мјесту, него баш на вашем атару, ха?

Док је Шаћир говорио, Рупић је страшљиво пратио сваки израз на лицу Турака, не би ли прона-шао, да ли им је ма шта познато. А кад је више инстин-ктивно осетио, да се још ништа не зна, њему лакну и језик му се одреши.

- Опрости, честити ага, - утаче се Рупић, - али ти ћеш најбоље знати ко има рачу на да у бије Рама. Ага није никоме учинио у Моравцима зла; а ако га је ко убио, онда ће пре бити, да је когод од оних тамо, од којих и ми већ толико година страдамо,

- Аха, то ти, кнеже, као велиш да су урадили Дићани, а они, бива, то исто веле за вас, Моравћане.

- Лажу, ага, лажу! - повикаше сељаци, па се ус-комешаше.

- Ћут, бре, рајо! - дрекну Шаћир и искрвави очима на гомилу, која се одмах утиша.

Рупић је стајао мирно и чекао да се ага умири.

- Захвалите се Богу, што вам је ово кнез, па за његов хајтер нећу да терам мак на конац, а ви добро знате шта све бива, кад се нађе убијен Турчин у се-оском атару. За једнога Рама, море, све бих вас попа-лио и као пашћад потукао.

Сељаци су понизно ћутали и са стрепњом очекивали, да чују како ће их казнити.

- Да вам децу испродајем, па не би ни то залегло за Рамову крв. У памет се, кнеже; ако ми за три дана не донесеш на Рудник двије хиљаде гроша крвине, онда нска мс нико не чека у селу.

- Аман! -јаукнуше сељаци. - Што нас сатиреш, кад нисмо криви!

- Боље нас побие све! - завапи Мратић. - Та зар не видиш, како смо голи, па још да плаћамо за оне крвнике! Они су га убили.

- Не знам, бива, ко га је убио, али ни они нису боље прошли. Нађите убицу, и ја ћу вам опростити глобу.

-Како да ганађемо, кад ганезнамо којије?-рече Рупић. - Смилуј се, ага, на сиротињу; шта ти је она згрешила?

- Памет у главу, рајо! - довикну Шаћир. - А ти, кнеже, да ми за три дана покупиш новпе. Не шалите се главом, да вам још једаред уздолазим.

Претећи поглед Шаћирови она мрка лица Тура-ка били су довољни да увере рају, како јој не треба очекивати никакве милости.

Шаћир је већ ушао у хан са осталима, а сељаци су, као заливени, остали доле још неко време.

- Хеј, да грдне невоље! - уздише Мратић.

- Откуда сиротињи толико новаца, мањ да про-дамо и поњавице испод наше деце! - јекну један из-међу њих.

- Ама, ко га уби, проклета му душа!

- Ко?- одговори кнез. - А ко ће други, ако не они крвници. Зар није Рамо био јучеу Дићу и запалио кућу оним проклетницима, а они су га после дочекали и убили баш на нашој сумеђи.

- И ми сад да за њих плаћамо?

- Побиемо им све, што год им гамиже!

- И ших, и њих! - викну неколицина. - Где их сретнемо, тући ћемо их.

- Иеећи ћемо им и најситнију шибљику.

- Хајде, куме, - простења Мратић, - иди и бо-горади, да нам бар половину глобе олакша.

- Аман, браћо! - уздахну Рупић. - Како да му излазим на очи! Зар не видите колико је закрвавио!

- Иди, по Богу да си нам брат! - утаче се други домаћин. - Ако нам не остави бар половину глобе, онда нам је боље да се сви подавимо, него ли да га поново дочекамо. Рупић је, додуше, сила лакнуло, што се овако из-вукао; али ако га је сада оставио страх, није ишчезао јед на сестрића. Шта више, тај се јед гомилао све више, кад само помисли да је Милоје сасвим запао у руке ка-луђереве и да га ништа више неће истргнути из њих. Крвничкамржљапрема Гагићиматоликојесилна, да је на сву меру мрзео и Хаџи-Беру. А та је мржња расла свс више, уколико је осећао да је баш сад немоћан да му нахуди. А тако би му се радо за јучерашњицу ос-встио.

Сељаци су се слегли око њега, па га куме и прек-лињу, да иде горе и још једаред покуша, неће ли уми-лостивити Турчина. Он је стајао збуњен и расејано слушао што му говоре; а они су готово сви у један глас говорили.

- Душс ми, браћо, ја му ни за живу главу не смем више отићи, - одговара се Рупић. - Него, како би било да очекуемо, док он оде, па да узмолим субашу. Он је наш човек, па, бој се, моћи ће и учинити што, само ако ухтедне.

- Како те Бог учи, кнеже, уради! Само не дај да пропада сиротиња за туђу кривицу!

- Бићеш нам и отац и мајка, - додаде други, - ако нас избавиш ове напасти.

И сви листом узавреше и почешс се јадати, како бииховоли каглобаупропастила; јадалисусетолико, као да и сам Рупић није знао колико је народ сиротан.

Докле су се они овако јадали, из хана испаде Га-гићка, а за њом двојица гаваза. Гагићка је изгледала као саломљена; само је испрекидано јецала, па би тек покоји пут пригушеним гласом јаукнула.

Да за њом не изађоше и она два оружана момка, Бог зна не би ли је Моравчани као жртву дочспали, те да се колико толико освете за ово што ихје, по љихо-ву мишљењу, због Гагића снашло. Овако само зашкри-паше зубима и почешс гунђати, али је пропустише с миром.

Кад је изашла на пут, заста мало поред једнога бреста, што се уза сами друм изхерио, дубоко уздахиу, па готово тетурајући се, као ван себс, пође низ друм, пут манастирског забрана. Тај пут водио је и у л>ишку долину, а отуда је Дић.

- Море, рајо, што стојиш, што се не разилазиш? - запита један од ових гаваза.

- Хајде кући! - викну им други. - Што јеједном већ речено, онако мора бити.

Гомила сел>ака поче се покорно разилазити, а баш тада сиђе и Шаћир са осталим рудничким агама, појахаше спремне хатове, па као холуј одлетеше, ис-тим путем којим је и стара Гагићка отишла.

Пред ханом остаде само Рушић, па кад испрати очима и последњег Турчина, бојажл>иво погледа на чардак, где су прозори субашине оцаклије и, као окл-евајући, уђе у хан.

СведоклесуТурцикасалиидокнеишчезошеис-прсд поглсда за манастирским забраном, ага Џинић јестајао на прозору од чардака и рассјано гледао у буј-не гриве турских коња, како их у лету ветар таласа и мрси. А када ишчзоше, замишл.ено превуче руком преко своје брадс, а поглсд му поче нстално лутати час на снежне планине, а час на оно неколико старих грмова, што се раштркано уздижу према хану, са снежним крунама, те личс на огромнс беле шаторе, што су се над високим зелсним стубовима наднели.

Нешто неодољиво осећао је после овог Шаћи-рева доласка. Убиство Рамово, нестанак Смиље, за коју у Дићу, од оног часа кад је Рамо однео, нико није ништа знао, па онда и оно испријатно осећање, што га мучи још од синоћног узалудног очекивања, - све се то слило у неку магловиту слутњу, која га је гонила да мало промисли, како се све то могло догодити. Цела ствар, и ако је изгледал а на први поглед ништав-на,за легајеимала некидруги значај. Нејаснаслутња казивала му је, да је ту ипак уплетсна нска тајна рука, што им свима ремсти рачунс. Можда му је та слутња дошла од оног узбуђсља, што га је изазвао малопре-ђашњи разговор о потајноме плану, који дахијеу Бсо-граду кују. Али како било да било, он је слутио, па и

всрвао, да ово није урађено бсз ичијег знања. Али на кога да посумша? Међу Моравчанима нема никога, којибисеусу диодаподигнерукунадахијскогчовека. Осим Хаџи-Ђера, на когајеувск сумњао, да ћс тајјсд-нога дана, кад му се учини згодно, одметнути рају, и да потајно шурује с кнезовима, нема у селу баш ни-једног више, који би имао рачуна, да ради Гагићеуе убије Турчина. Дакле, ако је из Мораваца ко умешан, то би могао бити само Хаџи-Ђера. Па онда, Хаџи-Ђера је једини оне ноћи чуо из Шаћиревих уста камо ће. А кад је већ разабрао да ће у Дић, имао је целу ноћ на глави, па зар није могао поручити коме од својих јатака да припази. Ако је, дакле, ко од Моравчана умешан, то је могао бити само Хаџи-Ђера.

Али ма колико сс ова сумња гранала у његовим мислима, он ипак није могао стећи и уверење, да јс то учинио баш Хаџи-Ђера. Што јетако одмах посумњао на њега, долазило је само отуда, што је он био јсдино лице у Моравцима, за које није марио. Па ипак то су биле тек само мисли, што су једна за другом ницале, па тако и ишчезавале, да другима места направе. А све те мисли вукле су га дубл^е и дубље ономе разговору, што се до мало час водио у оцаклији. Он је најбол>с осећао, дасе овако неможсјош дуго остати, ако дахије што скорије не изврше оно, о чему се сад у Београду са Сали-агом договарају. Пропусте ли до пролећа, горе ће се напунити хајдуцима толико, да им ни с до-бром војском неће дати цевапа. Ови кнезови и калуђери, око којихсерајасавија, одметнућесве, а већ онда нико им неће помоћи.

И он поче насумце рачунати, колико у његовој околини има људи, које би на дахијски миг ваљало смаћи.

-Хаџи-Ђера... један! Оба Гагића... три!

И ондазаста. У свих осам заселака, осим оветро-јице није бил о више ниједнога, на кога би што сумњао. А и Гагићеје прибројао Ђери само зато, што је знао, да игуман не избива из љихове куће и да га они слепо слушају.

- Тројица! - помисли. - А тек колико их је у сва-кога субаше. Ако се на тефтер узму, биће их за цело четири до пет стотина кнезова, калуђера и трговаца, а већ оно друго то је раја. Само нека се почне пре пролећа!-прошапутазам

ишл>еноилупидлано длан.

- Атеш (ватру)! - рече момку, који у тај пар уђе. Момак разасрте машицама жсравицу, па кад нађе „мерцан атеш” (као зрно ситна и округласта жеравица, да прожеже), он га принесе и спусти на чибук.

- Пеци кахву! - рече и повуче неколико густих димова.

- А хоћеш ли примити кнеза? - запита момак, пошто се одмаче у пристојну даљину.

- Кога кнеза?

- Рупића'. Он чека напољу.

- Нека уђе! - одговори Џинић и мрко погледа на Рупића, који се већ појави на вратима с понизним поклоном. Момак се уклони.

Рупић је стајао код приклошвених врата у оном истом положају, како је ушао, па је с ропском смер-ношћу очскивао, да га субаша освоји.

Ага Џинић пушта густе димове и натуштено гледа у страну.

- Шта ћеш? - запита Рупића набусито, пошто га је оставио да подуже чека.

- Невоља, честити ага! - одговори Рупић понизно. - Дођох, да молим и преклијем, да нам по-могнеш.

- Јами то! - одговори Џинић. - Ја сам се досле хвалио и тобом и рајом у мојој субашији, па ето шта сам дочекао, да мутсарифова човека убијете и да от-метс робињу.

- Аман, ага, нијераја крива; та ти нас знаш у гла-ву свакога.

- Машалах, кнеже, машалах! - одговори субаша, посматрајући нешто лукавим погледом у човека, који се чисто савијаше под теретом овакога пријема.

- И ти велиш, да раја није крива? А ја ти опет велим, да ни хајдуци нису, јер их, ево, нема. Па ко је, он-да, крив? Ја или ти?

- Ни ти ни ја, добри ага! - одговори Рупић. - И веруј ми, кад бих само дознао ко је субио Рама, ноکتима бих га

рашчупао!

- Па хоћеш да ти ја кажем ко је?

Рупић кришом погледа у агу, а језива хладноћа промиле му уз леђа, кад опази како му се приковао у само чело онај мрачан поглед субашиних очију.

- Чу ли, шта велим?

- Чух, честити ага, - одговори овај.

- Ех, бива, нико други него она подмуклица тамо.

- Хаџи-Ђера?! - заплете Рупић, а соба му се за-поче окретати на помисао, да је субаша можда све дознао.

- Тај пас! - одговори Џинић и срдито устаде. - Нико други него он, јер он је једини знао, камо ће Шаћир и Рамо, па је нашао хрсуза, који ћето учинити.

„Сад сам пропао!” помисли Рупић, а у лицу пожуте као восак.

- Ето, тај ће вас све упропастити. Због тога ка-луђера плаћате глобе, па, бива, ако овако устраје, и главама ћете плаћати.

- Па што га трпиш, ага? - рече полугласно Рупић, тек да га увери, колико му је веран и како ни сам не мари за онога кога субаша мрзи.

- Што трпим? А да га одведем на Рудник, за-грајалаб ирајакаовраненаорла. Гледатеутогакрмка као у светињу, а не знате, да ћете листом због њега страдати.

Крупним корацима ходао јеага Џинић по одаји, а Рупић је још онако исто стојао уз врата и кришом пратио сваки израз његова лица.

- Хоћете да вам Турци буду добри, а овамо пу-ните горе хајдуцима и купите се по манастирима, где вам онаки крмци, као овај Хаџи-Ђера и онај Хаџи-Рупић из Боговађе, причају којешта, што ће вам најпосле пресести.

- Откако сам ја кнез, ага, - усуди се Рупић, - у Моравцима нико не слуша Хаџију.

Џинић у један мах стаде пред Рупића:

- Хоћеш да вам скинем глобу с врата?

- Аман! - узвикну Рупић и још се дубље сави.

- Добро, али и ти мораш нешто урадити. Хоћу да пазиш и да ми редом побројиш све оне, којима Ћера одлази и који љему долазе.

- Хоћу, ага!

- Па онда, да ми најдале за десетину дана разабреш где је Смшва.

-Хоћу, честити ага! -одговори Рупић понизно. - Само нас курталиши ове беде.

- А Станојка?! - запита ага ненадно и оштро поледа, да му не умакне ниједан израз Рупићева лица.

Рупића такну ово питање. Он се, додуше, већ из-мирио с помишљу, да је и његова снаха то исто што и остале рудничке младице и девојке, али је бар хтео да се чини свсму невешт, као и да не види. Зато се чисто збуни и обори очи земљи.

- Она баш хоће да иде на Рудник као и осталс. Рупић га зачуђено поглсда.

- А ја сам хтео да је и овога пута сачувам, да не иде тамо.

- То би ме, ага, баш избавило бруке, - одговори Рупић муцајући од стида.

- Ама, она сама хоће на Рудник!

Рупић се убезскну. Сад баш није разумео ништа од свега, те се тако све више збуљивао.

- Где је!? - запита ага по кратком ћутаљу.

- Ако ти, ага, не знашЈа ћу ти још мање знати. Како је синоћ отишла теби, још се није вратила.

Џинић га погледа сумљиво.

- Море, Рупићу, пази шта говориш!

- Не знам, ага, среће ми!

- Да је није Милоје вратио?

- Милоја нема у селу од јуче. Пратио еам га у Зворник, да покупује нешто стоке.

Џинић одмахну главом и замисли се. -Е, кнеже, тако не може остати. Станојкаје твојс чељаде, и ти мораш знати где је!

- Ама, она је синоћ амо пошла, - одговори Рупић.-Ви

деосамје, кад је дошла до онога избрешка, па ...

Овде за пед пред неком мишл^у, која му сукну кроз главу.

- Па? - запита ага, а једнако га мери оним погледом.

- Нигде није могла отићи мањ у манастир.

- Хаџи-Ђери?

- Ја! Њему све жене трче, кад их ма шта уплаши, па, бој се, и она је тамо отишла.

- Дина ми, скупо ће ми платити, ако је он при-крио. Иди из ових стопа и сазнај.

Рупић чието отхукну, кад се нађе на оној чисти-ни пред ханом. Радовао се што је успео, да бар за неко време отклони глобу од села, а оеим тога и зато, што му се указала прилика, да још више Гагићима напа-кости. У силној мржњи према овима није било ничега, чега се не би латио, само да њима нахуди.

Ногу пред ногу ишао је манастиру, размишља-јући, с које стране да започне. Њему, истина, није ни мало било пријатно, да своју снаху сам предаје Тур-чину, и он би се, нема сумње, радовао, што се екло-нила, да нешто није Милоје оним убиством и себе и њега увалио у велику несрећу; јер ако се ма кад про-кл>уви, ко би га онда заклонио од турске освете.

- Најпосле, - мислио је уепут, - и шта је она мени еад? Умре кумче, растури се кумство! Милана нема више, а она сс није зародила. Остала туђа кост. Ето, да се нешто преуда, онда ми не би била баш ништа, ни род ни помози Бог.

А ово правдање помагало му је, да разгони оно мучаливо расположење, што га је осећао, докле је Џи-нић о њојзи говорио.

Међутим, докле је Рупић, у беуту страха, обећа-вао Џинићу све, што је овај захтевао, стара Гагићка је успут јецала и грабила по снегу једва утрвеним крчеником. Скоро обневидела од суза, застала би по који пут, да отаре очи и отхукне; па да у срећан час не чу за собом неколико гласова, који јој неколико пута викнуше: „С пута! С пута!”

- би је погазили бујни хатови, који у оштру касу летеше за њом, носећи на себи гомилу рудничких Турака. Она се трже на оштре усклике и потрча у страну, па се саплете и падс у снег, а у томе часу као вихор пролете Шаћир са осталим хатл ијама. Тск кад и последњи замаче, старица се с му-ком диже из снсга и сави манастиру.

Тамо је затскла Хаџи-Ђеру с Павлом и Ђуром, којисус амоочекивалидарудничкиТурциодуизсела, па да и они крену у Зеоке, кнезу Станоју. Кад Ђера уг-леда Гагићку онако сломл>ену и узрујану, скочи да је прихвати. А већ је нестало крајњи тренутак. Под те-шким утисцима, с којих је изгледала као смрвљсна, једва је дотстурала довде, а кад је већ стигла, снага је издаде, те се умало не сруши.

- За име Божјс, откуда ти овде, снахо?
- Помажи, духовниче, по Богу да си отац!
- Шта је?- запита Ђера, па је привсде огњишту и спусти на столочицу.
- Убиће га! - јажкну старица.
- Кога?

Гагићка бризну у плач и заниха главом.

- Јаох, Јоване, јаох, кућо материна! Хаџи-Ђери стадошс очи на овај јажк.
- Ама шта је?

- Куку мени, сињој кукавици! -јецала јеједнако старица.

- Прибери се, снахо, па нам по реду испричај, шта се догодило.

Кад одоле првој навали туге, исприча кроза сузе, како је Шаћир послао по њу, да је доведу амо. Па је онда захтевао, да му ода где је Смиља; казао јој, да му је мора одати, јер он хоће да је потурчи и да се њом ожени. Оставио јој је пет дана, па ако му дотле или не доведе Смшву или не ода где је, он ћејој обесити сина наАзни,аСмиљућеинакпронаћи,п амакарпретурио све дрвл>е и камеље.

- А ти, јадна не била? - узвикну запрепашћено игуман. - Да ниси одала?

- Јаох, нисам! - уздахну старица. - Али, ако не курталишем Јована, онда...

Старица не изговори последње речи; сузе је за-гушише, те сакри лице шакама и нагло зајеца.

Као муњом ошинут стајао је Хаџи-Ђера и за-цицлено гледао у прецеђено лице очајне мајке. Оно онда скамнило је сваку помисао у њему; а што је дужг посматрао ово клонуло лице, све га је већа страва подилазила, јер је јасно опажао, да ова жсна нема ни тол и ко снаге да се приберс, а камол и да не учини и оно најгоре, само да сачува го живот невина сина.

У овом тешком часу њему искрсну пред очи све, што га је дан и ноћ гризло. Досада је гледао, како да-хијски Турци глобе и срамоте рају, а он јој није могао помоћи, па је видсо, како се, баш око његове цркве, села међу собом крвс и гложе, а није био у стању да их као браћу измири; али ово што сад мора гледати, то је надмашило све! Из недара овога храма хоће да си-лом извуку једну жртву, да је потурче, да јој душу уп-ропасте.

Као оловна крупица поче га притискивати те-шко очајање, а грло му се стече, те у један мах не мога прословити ни речице. Шта сад да ради? Хоће ли, као и досле, само немоћно тужити, и хоће ли смети убу-дуће прихватити рукама за свету тајну, и то оним ис-тим рукама које нису могле да сачувају невину душу, да не пропадне? Хоће ли и после тога одговорити Ђорђу као синоћ?

- Не, не! - викну одлучним гласом, а у исти мах осети, како се у дубини души проломи онај тешки об-лак, што га је до малочас гушио. - Прибери се, снахо! За пет дана може се много штошта окренути. Зах-валимо се Милостивоме, што нам је дао времена.

- Ох, мени несрећници! Ко сме сачекати пет да-на?
- врисну поново Гагићка.

Игуман страховито плану.

- Оди овамо! - узвикну, а очи му свснуше муње-витим пламом. - Оди овамо!

Па је готово дову че до кућа, где трепери кандило над почађалом иконом. Зграби са стола крстић од ки-париса,

опточн сребрним жицама, и диже га према њој.

Забезекнута старица овим ненадним покретом, збуњено је гледала у лице игуманово, које у плахом уз-буђењу дрхташе.

-Заклињемте!-узвикнусилнимгласом,којијој одјекну у ушима као глас ненадне олује. - Заклињем те знаменијем часнога крста и овога и онога света, не одаји кћери, негуби душе! Јеродаш ли њу, ти си издала Христа Спаса, издала си душу своју и своје деце со-тони, и ти ћеш се у љутим мукама и горком уздисању савијати, али ће се срце Божје оглушити о тебе, као што си се и ти оглушила о љега, а двери небесне биће затворене за тебе. Бићеш проклета, три пут проклета!

Необична страва заталаса старичино срце, слу-шајући клетву, што се, као громовити пролом, раз-легала са игуманових усана. Павле и Ћура устали, снимили фесове и скрушено ником поникли. Гагићка запањено гледа то у плаховите очи игуманове, то у светораспеће,почијемоптоку светлуцајутајанствени зраци бледа жишка.

- Целуј! -узвикну игуман, а г лас му зазвони као глас вапијућега с Витаваре.

Старица се ие маче. Скамењема и запрепашће-на, она еамо гледа у игумана, који јој у овоме часу дође сасвим друкчији, не као увек, већ као човек са онога света.

- Целуј Господа! - понови игуман. Старица задрхта... У души јој се поче потајно

разведравати, а што је више гледала у оне резотине, које означаваху лице Распетога, то се развсдравале све већма бистрило! Срцејој затрепта, као кад осети, дамудолазиже лл1оишчекивапи;пољемусеразлима-теринска благост и мскота, она се смерно прекрсти, дубоко поклони и целива.

- Тако ти Бог помогао и овога и онога света, како ни ти ни твоја кћи не издале име Христово!

- Амин! - одговорише Павле и Ћура, па се и они прекрстишс и дубоко поклонише пред светим знамењем и Хаџијом.

А у томе часу оссти Гагићка, као да је невидовна еила прикова за оно знамење, а у исти мах као да је, са онога

крста, озари чудан зрачак, који је обасја на-дом на спасење и окрепи, да своју и кћеркину душу сачува од вечне пропасти. Усне јој почеше шапутати мол итву, а онда, још плачна, ал и тек прибрана и охра-брена, приступи игумановој руци, те је целива.

Сполја се зачу тихо куцаље, а одмах затим отво-ришесе и врата, на којаспојави Рупић. Он је дошао пред ћслију баш онда, кад је игуман стао да заклиње Гагићку, те тако је могао реч по реч разабрати, а да и не приклаља ухо вратима.

Хаџи-Ђера се намргоди, кад га угледа, али се у мах прибра, положи крст на своје место и питајући по-гледа у Рупића.

- Помози Бог, хаџи-духовниче! - рече Рупић и приђе руци.

- Бог помогао, кнеже! А откуда ти?

- Ето, од аге Џинића.

- Па?

- Дођбх, да те замолим, да оном моме несрећни-ку поручиш, да не долази још за који дан, док ова ствар, колико толико, не легне.

-Хоћу, Рупићу! - одговори Ђера. - Па, како би? Зар не пострада?

- Па, да ви'ш, и није најбоље, али, хвала Богу, кад није и горе. Наредили су глобу.

- Сви ћемо потегл ити, али смо бар д ве хришћан-ске главе спасли.

За то време Рупић је испод очију премерио оба путника, па, мада их је познао, ипак се чинио невешт.

- А синоћ је била и моја Станојка до тебе? - рече нешто несталним гласом.

- Била, кнеже, - одговори игуман.

- Па, ето, дођох, да те припитам где је? Игуман га погледа сумњиво.

- Ваља јој се вратити, - додаде Рупић, збуњен овим погледом.

- Махни се, кнеже, залудна посла! - одговори игуман одсечно. - Нити ће се она вратити, нити ћу ти рећигдеје!

- Зашто? - запита Рупић и погледа мрко у игу-
мана.

- Ти то знаш врло добро, - одговори игуман, који је приковао прозирући поглед у Рупића, - па зар да ти понављам?

Рупић се сплео на овај одговор, те не умеде ни беле прословити. Осећао је неприличност свога по-сла, мада је врло јасно схватао да то мора радити, ако не жели да се на њега изузме ага, који ће му кад тад ваљати. А осим тога, и ова двојица, па и Гагићка, коју би у капи воде попио, кад би могао, збуњивали су га својим приеуством. Гледао је што пре да оде, само да се уклони од унакрсних погледа што га премераваху.

- Па, оче духовниче, ја идем, али ето ме сутра до тебе, - одговори сплетено и, без збогом, изиђе из ће-лије.

Изненадни Рупићев долазак узнемирио је игу-мана. Па и ако није ни слутио, да је Рупић дошао амо по субашиној жељи, те да пропита о Станојки, није хтео да се поверава томе човеку, за кога је знао, да би у најмањој неприлици одао и рођенијега, а камоли снаху, коју ништа више не веже за његову родбину и која ће, данас-сутра, из куће сасвим отићи.

И он се врло брзо уверио о истини ове слутње.

Чим је Рупић отишао, Павле и Ћура почеше се оправлјати да путују. Хаџи-Ђера је био толико оба-зрив, те им не даде да иду друмом крчеником, већ их проведе кроз манастирски забран, а онда се почеше пети уз густу гору, што се над манастиром уздиже. Ус-пут су сва тројица ћутали. Хаџи-Ђера је претурао мучне мисл и. Очевидно је био још под утисцима онога изненађења, што му Гагићка донесе. Тек кад стигоше у врх горе, одакле ће сеспустити у долину, стадоше оба путника, да се са игуманом опросте.

- Праштај, оче духовниче, и хвала ти на хлебу и соли.

- Богу хвала, браћо, и срећан вам пут! - одгово-ри игуман и пол^уби се с љима. -Поздравите ми Ћорђа и Катића и реците, нека се, у име Бога, сп ремају. Овако се више не може! Ја ћу се до пролећа трудити да из-мирим

своје, а чим ослави пролеће, ето им и мене, па било с народом или сама.

- Е вала ти, оче игумане! - кликнуше путници, скидоше фесове и, пуни радости, целиваше га у руку.

Он их благослови и оста на овоме месту, све док-ле се ови, силазећи низ гору, не изгубише између гу-стих грмова.

Нема тишина разастирала се у врх горе, где је стајао усамљен калуђер и замишљено гледао преда се. После Шаћиреве намере да потурчи Смиљу, он је био начисто, да нема више смисла чекати и трпети. Али иако је, у овоме часу, прегао на очајан покушај, он је ипак опажао светешкоће, којеће га, од данас, на овоме путу пратити. Замишљени поглед лутао је кроз неку сумаглицу нејасних мисли, међу којима се, као руд-ничке планине, истицаху препреке, које ће му тек одсадасметатидаизвршионо,нашт ојеуједномечасу очајања прегнуо. Тамо на источној страни угледа ка-ко се, над њим високо, као нека аветиња, уздиже мрачна и суморна рудничка тврђава. Њезина камени-та плећа умотавају се у тмасте облаке, што се одозго надвијају, а с високих бедема, зјапетоповска грла, као расклопљене чељусти, што само очекују да жртва наиђе, па да одједном загрме и бљуну ватрени потоп на дрске груди што им се примичу. И ту непомичну тврђаву ваља му разорити, њему, слабу и немоћну ка-луђеру, који није у стању ни да измири неколико за-твађених сељака, а камоли да их на такво дело поведе. Па још су чим и како? Зар голим грудима и празним шакама? Та у овоме народу Бог зна да ли и десети има по који кубурњак, па зар с тим противу оних бедема?

Л ака дрхтавица потресе га мало и он дубоко уз-дахну. Усамл>ен и брижам стајао је уврх горе, као на мучној распутици. Ма којој се страни окренуо, свуда је видео муке и немоћ. Он, додуше, није ни помишљао да остави ствар и да мирно г леда, како се из дана у дан губи образ и вера; али да поведе гб народ на ове зи-дове, што се као камени цинови у облаке дижу, зна-чило је толико исто, колико и скочити везаних руку у вртлогс бујице.

- Господе, граде мој! - узвикну калуђер и по-гледа у небо. - Ти бдиш и видиш, у тебе се узда душа моја, победо моја!

А у томе часу лак ветрић зашуме, и зашуста снежно грање, као тајанствени шапат, и тај шум разли се и расу око њега, па докле се разливао, грање се ни-хало и прегибало, а њему се учини, као да му шапуће: „Он је победа твоја, град твој!”

Игуман се побожно прекрсти, па лагано, ногу пред ногу поче силазити с горе, на којој му се чињаше да је осетио и примио завет Вишњеге.

- Само да ми је да Рупића освестим, или да Моравчане од њега отргнем, а остало би ми већ било лакше.

Тако је мислио, приближујући се на домак мана-стиру. Али како је врло добро познавао Рупићеву мр-жњу према Гагићима и његово држање са субашом, то је и сам увиђао, да ће му све лакше за руком поћи, него ли да ово чудо изврши. Али ипак се тврдо решио да прво с њим покуша. Данас или сутра учиниће све што може, да га с Гагићима измири, па, ако у томе ус-пе, онда ће с њим пред Сали-агу. Гагић није Турцима ништа скривио, па кад нема тужиоца, он ће га зацело пустити. Бар тако су Турци увек радили, кад се раја међу собом клала. Нема ли тужиоца, нсма ни кривца.

Стару Гагићку задржао је игуман, да остане да руча. Иако је тврдо веровао да неће смети упркос ње-говој клетви учинити ништа непромишљено, ипак је не хте пустити, док се не увсри д а се од оног потреса ДОВОЛЈНО примирила.

О саме ручку, кад је игуман ушао у цркву, да прочита Подневну, приступи духовник и рече, да му је Милојева мати, Анђа, поручила, да одмах дође њојзи.

По свршеној молитви оде игуман у село. Баба Анђа га је дочекала код огњишта у кући. Од синоћне ватруштине била је у лицу сва као испијена, али тек ватра је прошла, и сад јој је било много боље.

Кад игуман ступи на праг, она уста, поклони се смерно и приступи му руци.

- Благослови, оче!

- Бог благословио! - одговори игуман. - А где је кнез?

- Изволевај, оче игумане! - одговори Анђа и примаче

му трonoжицу, да седне.

- Па, ти си ме звал а нешто? - рече Ћера седајући.

- Прости! - одговори ова. - Слаба сам, а и кућа би ми остала сама, те не могах сићи до манастира, а вал>ало је да ти кажем. Онај мој ојађени брат причао ми је све, шта је тамо било. Субаша му је наредио да нађс пошто-пото Смшву и Станојку; а он, вели, то мора учинити села ради, да га спасе глобе.

- А ти му ниси казала где је?

- Не дао Бог, оче; али, бој се, он јесазнао од кума Мратића.

- Откуда Мратић зна? - запита игуман и зачу-ђено погледа у Анђу.

- Не знам; тек сам чула, кад су се баш овде дошаптавали! Ја сам била у вајату. Шапутали су нешто дуго, па тек чух, како Мратић спомену Гукош. Мене подиђоше мравци, те послушних боље и дочух, како му вели: „Био је у Гукошу, баш кад је хаџи-духовник до-веде”.

- Наопако! - викну игуман и скочи пренераже-но. - Па онда?

- Онда поседеше још мало, обредише се два-три ред ракијом, па отидоше некуд. Да сам имала кога, то бих ти јавила, одмах, а овако морала сам до малочас чекати.

Ћери се окрете кућа. Шта сад да ради? Ако је Рупић јавио субаши, овај је до сада већ послао људе, да је доведу, и он је више не може избавити.

-Зло, Анђо, зло! -речезамишљено игуман.-Тај ће нас човек најпосле све упропастити.

Анђа не одговори ништа; она је само ћутала и забринуто нихала главом.

Спол>а се зачу шкрипа по иртини.

- То је! - рече Анђа и погледа на врата која ла-гано шкљоцнуше.

На самом прагу Рупић заста, а преко лица му пређенеп ријатанизраздосаде,кадузогњиштеугледа и Хаџи-Ћеру. Игуман је приковао поглед у његове очи, па га не миче,

те тако се Рупић мало збуни. Није марио овај задубљени поглед, који чисто до савести продире.

- Помози вам Бог! - рече улазећи, а и не гледа у игумаиа.

Игуман не одговара, већ гасамо мери оним по-гледом.

Рупић оде куту да остави штап, али онај поглед што га је прожизао кроз чело сад је осећао, као да му се у потиљак приковао.

Непријатно осећање чисто га је гушило, и он се одједном окрете калуђеру, па и сам управи поглед у његове очи, спреман да до краја издржи.

- А откуда ти, оче игумане?

- Где си био? - запита Хаџи-Ђера, место одго вора, а не скида погледа с њега.

- Па... тамо! - одговори Рупић немарно, извади нож и поче из луле истресати слепл^ени пепео.

- И одао?

- Кога?

- Рупићу! - поче игуман тихим, али одлучним гласом, а прекоран поглед не миче с његова лица. Истину ми реци, шта си казао субаши?

- Ништа!

- Не лажи, Рупићу, казао си! -рече игуман, а очи му гневно севнуше.

Рупића као да удари летка на ове речи.

- Ја лажем, хаџи-духовниче? - упита, а иско-лачним очима мери игумана.

- Лажеш, Рупићу!

Као да сесеу њему наједан мах скаменило, тако је стајао и разјапљених вилица бленуо у игумана. Али док му је спољашност тако изгледала, дотле се у њего-вој унутрашњости ускомешало и пенушило; чинило му се, да ће га загушити навала мржње, која у овоме часу обузе цело његово биће.

- Е, чуј ме, оче игумане, - простења загушеним гласом, -доста је, вал а, и твога! Досада сам трпео, али да

знаш, е одсада више нећу! Дошао си ми доведе! - уз-викну Рупић и прсвуче шаком прско грла. - А мислиш ти да нисам чуо, како си ону несрећницу заклинао, да не одаје кћери? Па мислиш да нисам познао оног хајдука Павла, што се начинио слепчовођа, па кр-стари по селима, да нас с Труцима закрви? Намешташ ми дете у заседу, да убије муселимова човека, нав-лачиш на село глобе и невоље, мириш ми нећака с на-јвећим крвником, па онда ме још у мојој рођеној кући дочекујеш таквим речима. Е, нећу, славе ми! Да знам да ћу овога стика погинути, нећу да трпим више! Или ћу кнезовати како се кнезује, или нећу никако! Он се гневно удари песницом о груди, да чисто зазвеча; лице му зацрвене, а на очи му подиђе крв, те је изгледао као помахнитао.

Игуман се горко насмеши.

- И сад, Рупићу, да сачуваш село од глобе, ти си своју снаху...

- Какву снаху? - викну Рупић презриво. - Умре кумче, растури се кумство!

- Нсрећниче! - пл ану Хаџи-Ђера, који до овога часа савлађиваше гнев. - Тешко теби, ако си је одао!

-Шта велиш?! -запита Рупић јачим гласом, као да није чуо.

- Свет ће те пљувати!

- Ваљда они што им чељад не избиј а из Сали-агина кола! - одговори Рупић с подсмехом.

-Хајде, хајде! Не знам, хоћели те ага Џинић на-градити, али не смећи с ума, да ће ти се ма ко одужити за твоје улизивање.

- Ко се улизује? - унесе се Рупић игуману у очи.

Хаџи-Ђера га само мрко погледа, те Рупић не-хотице устукну. Овај чудновати, дубоки поглед, што прозире у дно душе и збуњује, учинио је и овога пута своје.

Хаџи-Ђера, без иједне речи, изађе из куће, па се лаганим корацима упути у манастир.

- И ето, где човек душу изгуби! Заплете се, као нико њсгов, у сатанине замке! - шапутао је Хаџи-Ђера, па, што је

дале одмицао, све је журније ишао.

Знао је он, да Турцима не треба много, па да учине и најужасније недело, а већ ово што је склонио две женске главе, што је заклињао стару Гагићку, да не ода кћери, и што је под свој кров примио хајдука, кога Турци на све стране вијају, то је било и сувише, да га сасвим упропасти.

И шта сад да ради? Разговор с Рупићем показао је само колико је широк јаз између њих двојице, и он се не само није смео надати више, да ће га икако ос-вестити, обрлатити, него му је још ваљало хвалити Господа, ако га овај на миру остави. Па баш и да га остави, зар ће моћи што међу овим сељацима, којима је Рупић све и сва, једина и последња узданица, да их сачува од наметнуте глобе.

- Е, мој Ђорђе, жалосно сам ти ја уздање у овом народу!
- уздахну игуман, улазећи у манастирско двориште.

Неко необично осећање, као потајна слутња, обузе га, када се нађе сам у овом пустом дворишту, где се ни жива душа не чује. Високи крстови, што су се за црквом расули на све стране, са снежним хумкама и привешеним убрусима, што сес крстова сетно нихају, као да га исмо и с чуђењем гледају. У самој ствари све ово што сада види, и ту ониску црквицу подстршену широком дрвеном надстрешницом, и те снежне гро-бове, што су, као стада белих јагањаца око пастира, полегли око ове црквице, све је то из дана у дан гледао и није га потресало; али сада, овога пута, на један мах га обузе нека туга, неко предосећање, као да ће се овога часа нешто неприлично десити. Рука му се и не-хотично диже челу, и он се прекрсти.

У истом часу, кад рече амин и спусти руку, испа-де петорица Турака иза црквена зида, зграбише га одостраг и оборише. Збуњен изненадним нападом, у први мах није могао ни речи проговорити; али кад се мало прибра и осети како му руке наопако искрчу, да га вежу, он се одупре, ослободи руке и поче се бра-нити. Турци навалише и притискоше га к земљи.

- Шта хоћете са мном! - викну силним гласом.

- Мучи, дервишу! - одговори један и замаче му замку око лактова.

- Притегни, Усо! - додаде други, који га са осталима држаше да се не отме.

На овај глас испаде из куће Гагићка, па, кад угледа како њих петорица опколише већ везана игумана и изађоше из манастирског дворишта, залслека и потрча за њима.

- Шта је, баба, што се дереш толико? -Одмакни отолен! -продера се други, пасебаци грудвом на старицу.

Али ова је из гласа нарицала и једнако приста-јала за њима.

- Море, шта је гледаш, Усо? Удри је! - викну трећи, па истеже кундаком и груну је у груди.

Старици намах застаде дах у грлу, пред очима јој се смрачи, и она обнезнањена паде у снег.

И гуман тешко уздахну и окрете главу на страну, да не гледа јадницу, која је, и без овога ударца, већ и сувише препатила.

На домак хану спази још једну гомилу Турака. Али ови као да су се око нечега ускомешали. Кад дође ближс, а из гомилесе зачу силан врисак; одмах за овим угледа, како се истржежснска прилика и потрча њему. Хаџи-Ђера чисто претрну.

То јебила Станојка. Баш овога часа и њу су до-вукли из Гукоша, где ју је игуман још синоћ склонио.

Као стрела трчала је она право Хаџи-Ђери, али још лије прешла ни половину одстојања, а стигоше је гониоци. Кад се склепташе око ње, она их поче очај-нички грести и уједати за руке. Али узаман. За не-колико тренутака била је и она везана, а онда је један потхвати испод колена и око паса и понесе хану.

- Еј, несрећни Рупићу, шта учини, да од Бога нађеш! - јекну игуман.

- Мучи, дервишу! - издера се један, који бриса-ше крв са угрижене рукс, и удари га шаком преко усана.

- Напред, посп! - узвикну неколицина и грунуше га песницама у леђа.

Хаџи-Ђера погледа у небо, онда, потиснут од ове гомиле,

уђе у хан, поне се уза стспенице и замало се створи пред агом Цинићем, који је у томе часу пуштао густе димове и сркао врелу каву из сребрпа филцана.

Кад угледа пред собом везапа калуђера, ага Ци-нићсејош удобпије завали у узглавл>а на мипдерлуку и с пеком насладом посматраше у лице везапа човека.

- Стиже ли, хапи-дервишу? - запита подруг-љивим гласом.

Хаџи-Ђера стоји клопуле главе и оборених очију.

- А ти као велиш, слеп је субаша, откуда ће он знати ко је убио Рама?

- Ја га нисам убио.

- Е, хе, ниси убио?- подсмехну се Цинић. - Ама ако ниси ти, а оно је твој јолдаш, коме си јатаковао.

- Ја нисам никомејатаковао,-одговори игуман мирно.

- Велиш ли, дсрвишу? А ко оно заноћи у тебе са оним слепцем? Мисл иш л и да се не зна, е је то био гла-вом Павле Поповић. И откуда да ти тај хајдук дође у госте, баш када ће Рамо погинути, ха?

- Он није убио Рама. -Јакоје?

- Честити ага, - одговори игуман, - да је теби стало да потражиш Рамова убицу, ти зацело нс би хва-тао мене.

Субаша се подругљиво осмсхну.

- Па онда, ко оно скупља око себе рају, да је све-тује и мири? Ко јој прича како су јој Турци злотвори? Па ко оно пред хајдуком закле Гагићку, да не ода кће-ри? А већ башка оно, што си Станојку хтео сакрити!

Хаџија је ћутао. Баш и да није све овако било, не би му вредело правдање пред Турчином, који одавно мерка згодну прилику, да га оптужи и дограби. Рупић га јепоказао, и сад му не остајаше друге, него датрши што га је снашло.

- Неро, чу ли? - продужи субаша. - Ја знам, да си и ти човек као и други људи, па није ни чудо, што си згрешио. Па ето, све ћу ти опростити, све, само да ми речеш где је Смиља?

Игуман припи уснице. Тешко осећање навали на њсга,

те га поче гушити. У овоме часу осећао се као никада до сада, утучен и поражен, кад се само помисли, да се у селу могло наћи крштене душе, која ће евога свештеника одати Турцима. Оборене главе и лица, по ком се огледала клонулост, стајао је нем и блед пред субашом; а овај га је злурадим уживаљем са свога ссдала посматрао.

Ова игуманова немоћ и клонулост изгледала је субаши као добар знак.

- Тако, тако, болан! - продужи блаже. - Реци ти мсни, где је Смиљчица; а ја ти, ево, задајем тврду веру, да те ни глава неће заболсти.

Игуман не одговори ништа. Само што у овоме часу осети гнушање, кад зачу, како Турчин тепа имену девојчета, које мујетолико прионуло задушу, као да му је рођено.

- Ето, - продужи субаша, - реци, па ћу те одмах пустити.

- Не знам, ага!

- Шта велиш? - запита ага гневно.

- Не знам!

-А,незнаш?-одговориовај,навалисеудобније на узглавл^а и пусти густ облак дима. - А знаш ли по-чсм за рудничку кулу?

-Чини, ага, како ти је драго. Зар сам ја једини, који нсвино страда!

- Па знаш ли, болан, за Азну испод куле, и она вешала на Азни?

- Знадем, ага!

- У памет се, калуђсру! У Турчина нема шале. Одавде можеш жив, али са Азне никада.

- Па добро, ага, - одговори игуман одрешито, и смел о поглсда у очи. - Кад ти всћ нешто морам дати, онда ти ето мога живота. То је све што је моје, а душа је Божја, њу ми ваља чисту вратити Богу.

- Море, калуђеру, немој ми лудовати, него кажи где је Смил>а, - упаде субаша мало раздражен. - Зар не видиш, да сам ти пријатељ? Они на Руднику једва чекају да те

добаве; а ти и сам знаш, да ћу јој и без тебе ући у траг. Или мислиш, да ће оиа стара одржати за-клетву, кад угледа како јој Јована на вешала пењу?

- Чини ага, како ти је воља, али ја ти немам шта рећи.

Притајени гнев, што је обузео субашу још онога часа, кад му је Рупић испричао све што је чуо и видео, еада се разли на сву меру. Чеоне и вратне жиле на-брекоше као затегнути пајвани, а очи му се иско-лацише и закрвавише. Са упорна игуманова држаша у љему се заталаса и ускипе.

- Ћут, бре, крмку, ана сана! - дрекну помамно и плѣсну длан о длан.

Неколико оружаних момака упаде у собу.

- Вуците га на Рудник!

Један момак зграби игумана за врат, окрете га и гурну отвореним вратима, те овај посрћући испале из собе.

Сељаци, што се, у томе часу, нађоше пред ханом, упрепастише се кад угледаше везана игумана између гомиле Турака. Његова висока прилика и оно озбиљно,сетно лице, накомеее, у овомечасу, огледајош и неузбунљива преданост, све их је прострелило. Ви-дети везана калуђера, па још Хацију, из чије руке при-мају нафору и Свету Тајну, било је усред ових општних зулума ипак тугаљиво.

Црква и калуђер били су још једино уточиште, у комесу налазили бар неке више утехе, па, ето, где им се сад и ово уточиште разорава.

Везана игумана упртишс на једнога коња, па му конопцима везаше ноге коњу испод трбуха, чврсто га уконопчаше, да успут не падне, а онда појахаше хато-ве и као вихор откасаше Рудмику.

Збуњени сељаци не прословише нијсдне, него су се збили у гомилицу, па заципљено гледају за јахачи-ма, а када ови ишчезоше, и они се упутише пут села.

9.

Овај догађај пролетео је кроз Моравце и остале засеоке као

метак из пушкс. Већ те вечери селаци су се искупљали један код другога, запиткивали, раза-бирали, нагађали; а што је који заселак био забачени-ји, то су и нагађања била заплетенија и тајанственија. У Дићу се шапутало, како је субаша изненада рупио у Хаџијину ћелију, па га затскао, гдс растошвеним златом пише султану књигу и жали се на дахије, како глобе рају, срамоте жене и девојке и убијају нсвине људе.

Али уколико се нагађало о узроку, утолико су сви били сложни у једнакоме осећању. Закрвављења села, мада су избегавала Хаџију, само да не слушају тшпке прекоре, толико су га волела и поштовала, да их је све ово као громом поразило.

Па тако је било и у Моравцима. Порсд свсгато-га, што је успео да сачу ва сел о од гл обе, Ругић се чувао као живе ватре, да се ма пред којим сељаком искаже. Али зато се ипак трудио, да сузбије претерано неза-доваљство, што је, као изненадна олуја, духнуло из-над мирних кровова растрканих колебица и лубњача.

Његово задовољство мутила је у овоме часу потајна пакост, кад је опазио какво се осећање заталасало у селу.

Позно увеч састали су се моравачки домаћини у Мратићевој кући, где је кнез дошао. Сви до једног изгледали су мрачни и суморни; а како је ко улазио преко прага, он је онима, што већ седе око огњишта, пазивао Бога, али такотихо, као дајесамртник у кући. Мратић их је дочекивао тако исто суморан и невесео, па их је посађивао око огњишта како је где места било.

- Јазук, браћо, шта се ово све ради! - уздахну један.
- Ово већ одасвуд прелива.

- Брука! - одговори Мратић. - Али коме да се тужиш? У Турчина суданема. Обор-кнезовисесабили у мишје рупе, па ни што роморе ни говоре, а ти, рајо, трпи и издири!

Горко осећање обузимало је све више овај раз-говор, тесе најзад разли у ттусак ређања свију недаћа што их подносе. А докле се тако говорило, кнез је ћу-тао као заливен, слушао и замишљено гледао у ши-роке пламенове, како један

за другим лижу у чађави димњак и модрим руменилом обасјавају ова мрачна и забринута лица. Једак израз прелетао му је преко лица, слушајући оваква вајкања, која му долетаху до слуха, као зла савест што га надгриза, као осуда кривцу, кога су на самоме делу ухватили.

- Ама, чудан смо ти народ ми, куме! - утаче се Рупић, кад му се учини да је већ и сувише слушао њихове разговоре. - До јуче смо се клонили и његове сенке, а сад, ето, шта сеучини! Скочили смо насубашу као на белу врану. Оно субаша је Турчин, ама не гу-бимо душе, данас-сутра ваља нам свима мрети. Игу-ман је и био чудан човек. Уплео сеу ову нашу несрећну кавгу, па брани где год може онога несрећника. Оно-мад ме напао да ми прича, како Гагићи нису убили Милана, а кад му ја не поверовах, он оде срдит. А ево данас где нас умало не ували у онолику нивољу. Знате ли ви, да ми умало не платисмо глобу због њега? Сељаци га чисто са сумњом погледаше.

- Јест, јест због њега. Субаша је сазнао, да је Рамаубио Павлс Поповић, по Хаџијину наговору, па је онда однео Смиљу у манастир, ту заноћио, а јутрос умакао негде.

- Ама по Богу, кнеже и кумс, - учини Мратић, - да ли је то истина!

- Вала, куме и браћо, како ја овде слагао, тако ме свако зло снашл о. То што вам рекох, чуо сам из уста самога субашс, а сто вам њсга, па ће вам и сам казати.

- Она истина је, да нас је Хаџија много корео и да је држао страну Гагићима, али да нас чак у оваку беду ували, те да плаћамо толику глобу, е то баш не бих рекао.

- А ко ти рече, да ћемо сада платити? Није субаша таки глобаџија. Он ми је сам казао, да ће нам скинути не половину намета, како сам молио, него све, чим у ће у траг Рамову убици. А сад му је, ето, у шао.

Ова добра вест, што је Рупић тек напоследку изусте, мало их утиша и овесели, те, реч по реч, разгов-орпочедобиват многопитомијиоблик. Њимајечис-то лакнуло кад чушс да од натоварена намета више нема ни помена. А тај ненадни обрт учини, те сељаци потпуно поверовашс кнезу да је Хаџија наместио заседу, само да спасе Гагићеву сестру. А

већ то једно, што је овим убиством помогао Дићанима, па још Га-гићу, било је довољно да се поред умањене туге за одведеним игуманом, зачује и по који прекор.

Рупић је чисто ликовано и на сваку реч, која би ишла противу игумана, одобравао би ћутке и кли-мањем главе, а то је већ било доста, те да се разговор у таквој смислу продужи.

Међутим, чућураје заређала од руку до руку, па је већ по неколико пута обишла око пространа огњишта, а разговор је постајао свеживљив, кад тек изне-нада залајаше пси на дворишту.

- Хеј, домаћине!

- Ој! - одазва се Мратић и извири напоље.

- Одбиј 'де псе, па дођи амо.

Домаћица, која је за време разговора седела у куту и прела, прискочи огњишту, припали луч, па изађе напоље.

- Ко ли ће то бити! - проговори Мратић и изађе за женом.

Остали су ућугали и радознано гледају у мрак. Два до зуба наоружана човека бануше у кућу.

- Помози вам Бог и добро вече! Неколицина поскака са својих седала, - толико

их узбуни ненадни долазак наоружаних људи, чија се лица не могаху одмах распознати од засенка у коме беху.

А у истоме часу, кад ова двојица бануше преко прага, угледаше, за њима, у авлији, још тројицу наоружаних људи.

- Ко сте ви? - запита Рупић и упиљи поглед у ону двојицу.

- Ја сам, ујаче! - одговори један и крочи у пуну светлост.

- Милоје?! - викну запрепашћено Рупић.

- Јест, ја сам!

Рупић се сав укочио, па не може да се поврати с непојамна осећања, гледајући свога нећака онако оружана и смела.

- Несрећни синс! - промумла загушеним гласом. - Шта тражиш са овим лудима?

Колико су се сељаци у први мах уплашили кад угледаше непознату а оружану гомилицу, толико се сада изненадише,

кад у овој двојници познаше Милоја и Дамл>ана.

- А откуда ти, кумићу?- запита Мратић, гледа-јући с чуђењем у оружана момка. - Ко су ти они луди?

-Јатићи, л куме!

-Наопако! - викну Мратић. -Па зарбаш і тиђосте на моју кућу?!

- Не брине, кумс, нико не зна да смо овде, а мо-радох ти доћи, да потражим ујака.

Блед као крпа, Рупић је само бленуо разрога-чено у нећака, а од силне навале једатреперио му јс сваки делић одела.

- Ујаче!

- Шта ћеш од мене?

- Где је хаџи-духовник? - запита Милојс, а по-глед му сева плахо.

Рупић га погледа мргодно, окрете главу на страну и не одговори ништа.

- Зар ниси чуо, - упаде Мратић, - да га је су баша одвео на Рудник?

- Зашто?

- А ко ћето знати? Всле да је метнуо оног хајдука Павла у заседу, да дочска Рама. И бар да је чсга ради, него да избави Гагићеву сестру!

‘ ЈаШиИем се називао сваки хајдук, којије хајдуковао у чети <><ј Оедесет уруга.

-Агдејеснаха,ујаче?-запитаМилоје,кадМра-тић ућута.

Рупић, сав позеленео у лицу, само ћути. Лепо осећа, како га нешто у грлу гуши, па му не да ни дах-нути, а у себи се кида од муке, зашто затаја, што није оног часа, кад је Милоје потегао кубуршак, отишао субаши, те му све по реду испричао.

- Што ћутиш, ујаче, што не говориш? Рупић отури у страну машице, којима је до овога часа царао, осврте сс нећаку и плану:

- Зар теби да одговорим? Скидај ми се с очију! Милоју кресну поглед.

- Мирно, ујаче! Ти ми мораш дати рачуна, јер ти знаш све. Ти си уходио игумана и потказао субаши невина

човека.

Сељаци погледаше у кнеза, који у томе часу шкрипну зубима.

- Нећс бити, куме! Субаша вели даје игуман наместио Павла у заседу, да убије Рама.

- Није истина! Рама сам ја убио! -викиу Милоје. -Ти?

- Ја! Ја! Да спасем невину девојку.

- Побогу, куме! - викну Мратић. - Зар сестру онога убице?

- Лажу, куме! Милана је убио субаша, да се дочепа снахе.

-Хајдуче! -јекну Рупић очајно, па у истомечасу зграби распаљен угарак и, пре него ли га ико задржа, завитла га на нећака.

Хиљаду варница разлете се око Милоја, а уга-рак, као муња, сукну кроз отворена врата у мрак, па се зари у снсг.

У истом тренутку, кад је полетео угарак, Дам-љан прискочи, дохвати кнса за прса и тресну га о ле-дину, клечс му на груди, па му чврсто притеже руке земљи.

Као обрањена звер, Рупић је рикао и напрезао се,дасеотм еизснажнихДамл>ановихруку,којегакао гвоздени беоузи приковаше за земљу. Неколико се-л>ака појмише да га отму, али у истоме часу зацакаше орози на пушкама.

- Мир! Да се ниједан није макао! - викну Ми-лоје, а рука му паде на тепелу код пиштол,а.

Ова заповест и три пушчане цеви, што блеснуше према светлости, утишаше сељаке. Али Мратић пла-ну, гледајући у оне пушкс и кнеза, који само стсњаше и шкргуташе зубима на Дамљана.

- Зар тако, куме? Ти сс баш нађе, да ме овако обрукаш!

- Опрости, куме, опростите и ви, добри људи! Не дођох за то, него да вам кажем, ко је убио Рама, те да онај праведник не труне, ни крив ни дужан, на Руд-нику. А ти, ујаче, што осрамоти кућу Станковића, те измећариш

субаши и губиш душу, заслужио си, да те без икакве милости казним. Дужи се!

Дамљан га пусти. Рупић се дигне блед и смрвљен. Само је тешко дисао од силна напрезања и душевна узбуђења.

- Па онда утувите добро! Немојте чинити зијана ни Дићанима ни Гагићима. Нису они убили Милана, нису они криви ни за нашу ни за њихову погибију. И ето вам велим, ко поуми да се свети Дићанима, неће више имати посла с шима него са мнош.

Које поуздан и чврст глас Милојевић, из кога се орило нешто између пријатељског савета и претње, а које оне оружане прилике, што стоје спремне, да оборе ватру, ако ма ко што поумио, сељаци не мрдноше с места.

- Што стојите, те их не хватате! - запенуши Рупић, а сав цетпи од необуздана гнева.

- Мир, кнеже! - одговори Дамљан и претећи га погледа.

- А ти, ујаче, запамти, што ти велим! Ујак си ми, па нећу да те мичем на душу. Али чујем ли, да одсада ма шта плетеш са субашом, моја ће ти рука судити... Утувите, браћо, па сад збогом и праштајте!

Хајдуци опколише свога друга, па се изгубише у мрак.

Сломљен и застиђен, стајао је Рупић међу сељацима, који не могоше још задуго да се поврате од препасти са изненадна хајдучког упада. Очи обориле земљу, па не сме ни у кога да погледа, које од срамоте а које од страха, што се обелоданило његово потварање, те да не угледа презирање у очима својих сељана.

Нем и замишљен, наслонио се Мратић уз довра-так и несмислено блед у мрак и оне крупне жеравице, што су се осуле по небу, па као да отуда гледају у њега. То што јесадаознао, бацало гајеу неку нејасну забуну, која му је помутила сваку мисао и таласала чудно осећање сасвим друкчије него што га је до овога часа имао, осећање, за којенијемогоа себи објаснити, како је налетело и шта значи, али које је одједном, као не-надна провала, пукло пред њим. Да Рупић није под његовим кровом, он би му, у овоме часу, најжешће пребацио, али овако само је ћутао и

окренуо лице од овога човека, који је тако далеко отерао, да опада не-вина човека, да њему, рођену куму, прича из-мишљотину и да своју рођену снаху сам Турчину про-казује.

Рупић је осећао неприличан положај, па је тра-жио начина, како да започне разговор. Тврдо је рачу-нао, да ће у даљем разговору уверити и кума и сељаке у своју чистоту.

- Вала, нећаче, за ово ћеш ми скупо платити! -рече, пошто уздахну дубоко.

Сел^аци ћуте као заливени, а кум, као да није ни чуо, једнако гледа у мрак.

- И ви гледате хајдуке, па нико да ми помогне да их живе похватамо!

- Е, мој куме, - уздахну Мратић, а и не осврће главе на Рупића. - И ти не нађе ништа мање него да товариш беду на игумана, а овамо си добро знао, ко је Рама убио.

- Он му је јатак, чујете ли, јатак! - дрекну кнез. - Игуман га је целивао у чело, кад је чуо да је убио Турчина, па је и њега и ону девојчуру склонио.

Сел,аци почешећуткеустајатиЈедан поједан,са свога места.

- Лаку ноћ, домаћине, и хвала ти на разговору! -Лаку ноћ, браћо! -одговара Мратић и испраћа

једног по једног. А кад и последњи оде, он се врати у кућу. За све то време Рупић је стојао модар и мрким погледом из потајс мерио је ове лЗуде, што се на рас-танку здравес домаћином, а љему тек ако по који каже преко рамена лаку ноћ, али и то тако тихо и немарно, тек да се не рече е му се није казало.

А кад осташе сами, Рупић узе палицу, постоја још мало, па кад виде како кум седе уз огњиште, и не осврћући се на њега, запали лулу и одби неколико ди-мова, он пође вратима.

- Лаку ноћ, куме!

- Лаку ноћ! - одговори Мратић, не дижући се с места.

10.

И тако се догоди што су Турци одавна меркали. Хаџи-Ћера је допао њихових шака, а оно што се о њему сазнало довољно је било да га сасвим уништи.

Позно у ноћ, гомила коњаника, што сес везаним игуманом лагано пела планинском стазом, уз косма-ти Рудиик, стижеу врх горскога седла, на чијој секосој равни указа малени градић с густим крововима и не-колико витих минарста, што се међу крововима узди-жу. Обасјана сребрном месечином, као да посматрају немо оно усталасало море шумадијских гора, чије се главе и плећауздижу, надвијају једна над другом, про-бијају небесно плавило, ишчезавају у маглене висине, пасезаталасалетамоаморасклапају, размичу, тепро-пуштају између себе питоме долине и планинске речице ,штозаснажнакопњењакао бујицалетестгора, па са шумом и пеном падају у ове долине, орошавају их свежином и натапају плодном влагом.

Коњанички топот одјекну кроз тесну улицу ку-ћа, пред кој има се са обе стране пружају високи зидови са уским мазгалама. За неколико часака и они се обре-тоше на маленом пољу, што дели градић од тврђави-це, дуж чијих се бедема пружају дубоки опкопи.

Рудничку тврђаву заклапају бедеми у четворо-кут, и на свакоме углу овога четворокута види се по једна ваљкаста кула, у чијем се врху налази само по један узани прозорчић, испреплетен гвозденим реш-метом, те тако осветљава сувишну тамнину унутра.

Као и у градићу, тако је и око тврђаве владала мртва тишина. Сребрна месчина расипа своје сре-брне зраке на тврђаву и четири кулс, које се, као јед-ноокастра шила, уздижувисоко, тистражареуноћној тишини.

Коњаници се зауставише пред широким и прос-траним ровом, за којим је главна, Београд-капија, али прско кога се није могло прећи, јер не беше моста.

- Караул! - викну један коњаник.
- О, хој! - одазва се изнутра.
- Ач капи (Отвори капију)!

Замало па се зачу потмула шкрипа и звука лапа-ца, а с

приклошвене капије поче се лагано спуштати на ланцима широки мост од дебелих храстових брва-на. У засвођеној капији, што зену пред њима, пламте-ла је једна буктиња заденута у зид.

Кад коњаници укасаше, мост се наново диже, и разјапљена уста тврђаве склопише се за њима.

Предисточном кулом расконопчише Хаџи-Ђе-ру, одрешише му руке, које беху наопако везане, па га онда тиснуше унутра.

Укочени удови од веза и мраза, који га је онако упетљана скроз прожимао, били су врло слаби, да га одрже стајаћива. Он се посрхну докатура до зида, иаслони леђа на њ, па се укоченим погледом загледа у под. Блсда месечина јсдва јспродирала крозузидано рсшме и осветљавала потпуно округлу одају, која у просеку не беше дужа од пет корака. У тамници није било ничега од намештаја осим једне треножице и крчага воде, што му дотурише, кад га доведоше амо.

На темену је осећао такав притисак, као да га је поклопила нека тсшка оловна рука, па гљечи, да му главу распрсне, а мрачно осећаље, што га обузе још онда, кад га поведоше из субашина хана, сада се поне до врхунца. У часу му искрспу пред очи све што се за ова два дана догодило, а због чега је он овамо доспео. Она молитва на гори, порука Ђорђу, непоуздано Смиљкино скровиште, нсуспели покушај да измири завађена села, па онда ово стање, у коме се сада нала-зи, а из кога се не избавл,а шале, све га то још више са-манта и он ником пониче. Душа му малакса, а снага га издаде. Помисао, да ће за дан-два отићи са овога света, па онда и она потајна страва, да ће субаша про-наћи Смиљку и да ће је Шаћир насилно потурчити, сасвим га уништи. Овај дубоки и снажни поглед, из кога је избијао челичан дух, сад је толико малаксао, да је личио на смртно прострелјену звер, која прибира још последњи дисај, да се од смрти отргне.

Али узаман! Што је више прибирао мисли и по-кушавао да се утиша од сувишне навале, која му је дух ослабљивала, све га је више захватала бујица очаја-ња и одвлачила дубље у своје вртлоге. А нарочито га чисто уништи, кад

почс мислити о ономе, шта је све могло бити после некол
ико недеља, можда и после не-колико дана, да је остао слоб
одан. Она јој длучни прис-танак и одговор на гори, па онда
она ненадна нада, која му, у ономе часу, озари душу, те у
њој угледа не-обичан сан, што га тако дуго сањаше, да ће
најзад ус-пети да измири села, да их прикупи око цркве,
из које ће, с крстом у руци, узвикнути: „За крст часни и
сло-боду зл атну, измирите се!” - све то ишчезе, ишчезе
као сан, као јутарње руменило што га облаци сакрише.
У његовим селима нема више никога који ће их мирити;
закрвљена села и дал^е ће се међу собом крвити, а со-тона
ће ликовати и рађати нове Рупиће, чија ће мржља тровати
братске груди.

- Авај! - узвикну игуман болно и склопи руке као на
молитву. - Господе, је ли и то воља твоја!

А место одговора захукта с крова гл ас совуљаге. То беше
први глас, што га у новом станишту зачу.

Тако сал омљен и кл ону о седе на пад, зарони гла-ву у
шаке и наслони је о колена. Дубока тишина и не-обичан
умор савлађивали су узрујан дух, и његове мисли почеше
се мало по мало мрсити, докле не утонуше у нејасно бунило
између јаве и сна. Сан га опхрва. Али то не беше онај сан,
што оживљава тело и свежи дух. Узнемирена душа винул
а се из тамничких зидова, па докле је тело почивало, она се
ломила и лутала преко некаквих урвина и стрмих кршева,
сас-тајала се с Ђорђем и његовим друговима, чије оружје
трептијаше неком необичном светлошћу; облетала је око
Смиље и очајно се трзал а, када угледа како нал ете чопор
вукова, с ватреним очима и окрвављеним зу-бима, да је
раздеру. Од села до села, од сељака до се-л?ака, лети и
запомаже, да спасу девојку, а кад ниједан не хте, он се сам
залете у чопор, али се у томе часу ис-пречи Рупић, отисну
га у страну, па се зацерека, кад угледа како вуци зареше
зубе у девојчина плећа.

Очајан јаук изви се из игуманових груди, и он се пробуди.
Свеже зорино руменило обагрило је тамничке зидове,
а с вита минарета јасно се разлегала молитва: Саба. То
мујезин позива правоверне, да узму јутарњи авдес.

Мада језимско јутро било доста студено, Ха-џи-Ђера га није осећао. Необична ватра обузела је цело биће његово, а у глави је осећао хуку и брујање. Овај сан и ова ноћ толико су га измучили, да ниједан зрачак наде није продирао кроз тамницу очајних мисли, осим оне у Бога. Али и та нада била је као у сам-ртника, испод чијих се ногу измиче земља, па већ осећа да је заронио у вечност.

Хаџија се окрсте прозорчету, кроз које продира зорино руменило, паде на колена, прекрсти се, падок-ле се озго разлегало мујезиново Саба, он јескрушено шапутао Јутарњу.

Али јучерањи дан није прошао само на овоме. Када су везана игумана одвели, калуђер духовник изађе са искушеником и момком, који од страха др-хташе, те унесе у манастир онесвеслу Гагићку. Кад је дошла к себи, па се почела сећати свега што се десило, чисто изуде. Игуманово одвођење утучејој и послед-њу наду, које се хватала као удављеник сламке. До сада је веровала да ће игуман ма како спасти Јована, али сада и та нада ишчезе, а онај ужасни час, она Ша-ћирева претња, ево где се сваким часом ближи. Још само три дана и све ће бити доцкан. Турци ће је одвући на Рудник, да гледа како јој сина пењу, како му замичу замку око врата, па ће јој рећи: „Хајде, баба, говори, где је Смиљка?“ Ужасна слика, коју у машти зами-шљаше, тако се јасно оцрта пред њезиним очима, да не мога издржати више, него врисну, и окрећући главу у страну, поче одбијати од себе рукама.

- Јаох, сине, јаох, децо моја! - јаукну старица и као махнита скочи и полете вратима, само да побегне од маште, која јој не избијаше из главе.

- Камо ћеш, јадна? - запита калуђер и силом је задржа пред вратима.

- Пуштај, оче, полудећу, ако га не избавим!

- Зар да изгубиш и своју и његову душу?

- Обесиће га!

- Посветиће се!

- Јаох, до Бога, зар да га мајка с вешала скида!

- Нс губи душе, - одговори калуђер, а сав центи од туге, гледајући несрећну мајку, како се ломи. - Не губи душе, не турчи Смиљку.

Старица клону. Сад више ни сузе нису рониле, нити је кукала, само што су се дубоки уздаси извијали један за другим. Очи јој се укочиле као у онога комс ће памет искочити, а у грудима се нешто савило, па стеже срце, стсже, да јој се чинило с ће сада преиући.

А докле је Гагићка, под утисцима догађаја и страха, запомагала у манастиру, субаша је преми-шљао, како још да уђе у траг Смиљину скровишту. Све што је до сада чинио, да сазна где је, није му ништа користило. Растурио је своје гавазе у осам заселака, али ни у једноме не нађоше што су желели. Није му, дакле, остајало друге, него да чска на пуки случај, ил и да покуша још последњи пут са самом Гагићком, да јој предочи све шта може снаћи Јована ако не ода кћери, па ако не пристанс ни онда, а он да је пошал^е на Рудник, самеме Шаћиру, који жудно изгледа, хоџс ли му ага Џинић послати девојку или бар јавити да је наишао на траг где се сакрила.

- Мајка је оно! - промрмља кроз зубе. - Забора-виће и на Хаџију и на заклетву, бива, чим угледа, како јој сина пењу.

И одмахну безбрижно руком, па густо задими.

Међутим, друга мисао, много журнија и страс-нија, обухватала га је у овоме часу. Тамо, у оној одаји за селамлуком, очекује га она, за којом је толико чезнуо. Хладно и одмерено његово лице које својом неменљивошћу подсећа више на мраморну чврстоћу, загревало се сада необичном ватром. Успламтела че-жња и пакосно задовољство сијало је из узнемирена поглсда, те тако и лице добиваше неки узрујан израз. Настао је час, да се разрачуна са у порном жсном, ради које је учинио све, само да је задобије, а која је у часу, кад је мислио да је доспео до врхунца својих жсља, из-макла, предала се калуђеру у заштиту. Узрујана чсжња и дивље самол^убл^е подједнако су га бунили; жсља, да изврши што јој је рекао, није била ништа мања од разблудних осећаја, који овога часа планушс још силније него ли онс вечери, кад је силом

загрли. Он плѣсну у дланове. Момак уђс.

- Кога има тамо, напољу?

- Нема никога! - одговори момак.

- Пеки! Сиђе долс у каву, па докле те не зовсм не долази амо, нити припуштај кога.

Момак учини темсна и оде.

Лак сумрачак хватало сс по угловима селамлука, па мало по мало и снсжна белина, што је прам сунчеве свстл ости чисто блештал а, трнул аје и постепсно сеза-стирала тамом, која по сунчеву заходу ненадно па-даше.

Станојка је била унесена и закључана у послед-љу собу за селамлуком. Чим је шкљоцнула брава за љом, она се обазре око себс и очајно полете прозор-чиђу, на комс беху дрвснс решетке. Као избсзумљена трзала је и вукла себи, али руке беху и сувише сла-бачкс, да ишчупају хростове шибове, кроз које јеједва руку провукла. Наскоро је и снага издаде, и она се скупи у један кут, па поче као прутак дрхтати.

Од малопређашњс борбе и отимања одело јој је било сво раздерано и у нереду, а од силног узбуђења јслечс на недрима чисто је одскакало. Шћућурила се у кут, па је дршћући и са страхом гледала у сумрак и замандаљена врата према себи. По целоме изразу огледала се нека саломл>сност и претрнулоост.

У неко доба осети, као да се неко бл ижи вратима. Она се још већма заби у угао и поткупи око себе поде-ране хаљине, које не беху вишс у стању да заклонс срамежл>иву жену испред туђа погледа.

Врата се лагано отворише, и на њима се указа субаша.

Станојка не подиже очију с пода. Само врела ру-мен поли је по лицу и разголићеним недрима, на ко-јима не беше више никаква закривала. Једра и кршна прилика њезина ионако је успал>ивала овога Турчи-на, а сада, кад је угледа овакву и у потпуној власти, лице му запламти, а у очима севну дивљачка ватра. Оно сурово осветничко расположењс, што се до ма-лочас мсшало с разблудним осећањем, ишчезе у ово-ме часу као дим, и субаша јестао чисто зациплзен пред лепотом, која га потпуно очара.

-Па,снахо,какоћемосад?-запита Џинићпри-тајеним гласом,

који од силна узбуђења дрхташе, а разрогаченим очима чисто прождире заталасана не-дра њезина.

Станојка не одговори ни речи. Само плашљиви и усплахиреним погледима прати сваки покрет агин.

- А ти си мислила, да ће те онај дервиш сакрити од твога аге, ха?

Станојка опет не одговори ни речи.

- Кумријо моја! Сад ми нећеш излетети одавле! - прошапута ага Џинић и поче је миловати по разголићену врату.

Станојка се стресе, као да је напрасна зима прође. Она учини некакав покрет, да се одупре, али у томе покрету прс се огледала очајничка малаксалост неголи отпор. Била је потпуно саломљена, треперила је као у грозници, а срце јој живо куца и лепрша као у кавезу узнемирана птичица.

Ага Џинић је привуче себи, а она не покуша више ниједним покретом да се одупре. Место тога силно зајеца и сузе јој грунуше. Клонула душа није имала више снаге, сузе су јој биле последње оружје или, боље рећи, знак потпуне немоћи њезине.

- Ама, шта ти је, снахо, те плачеш?

- Амана, ага, остави ме; грехота је!

- Ех, да луде женске главе! Каква грехота, бо-лан? Зар ја хоћу да те сачувам Рудника, камо све мора-ју, а ти се, ето, узјазбила, па нећеш.

- Убиј ме, ага!

-Алахами,луда си! Којсјош видеода Турчин убија слабу жену!

- Убиј, али ми не дирај образа, тако ти вере! -цикну Станојка и иоче се опирати.

- Нуто, нуто! Сад те не бих пустио, па да ми па-дишах пола Стамбола поклони! - рече Џинић и у заносу наже се, да је пољуби.

Ал и у томе часу Станојка напреже последње силе, изви се у страну и обема песницама груну субашу у груди таквом снагом, да овај посрте.

Силан гнев плану из субашиних очију, кад се од

првогизненађења поврати и угледа полунагу лепоти-цу, како са стиснутим псницама и плахим погледом стоји, спремна да се на живот и смрт брани од овога насиља.

- Ех, лепо! - грмну ага. - Место једне, имаћеш обе срамоте. - И крочи да је дочепа.

- Одиђи, побогу, или ћемо се зубима клати! -уз-викну Станојка и полете вратима, да их отвори.

Субаша прискочи, дохвати је за рамена, бесно је заошија и баци насрд собе, где се Станојка као онесвешћена сруши.

11.

Прошло једвадана. У Моравцима и манастиру још се једнако говорило о одвођењу Хаџи-Ђерину, хајдуцима што заноћише у манастиру, па најзад и о Милоју, за кога се већ рашчуло, да је убио Рама и од-вео Гагићеву Смиљу. А ово последње изазва међу сељанима највећу буру. Нико не није ишло у главу, како то да Милоје убија Турчина, ради крвникове ссстре, да навлачи на село крвнину и гнев Турака, а овамо до јучерањега дана пламтео је желм, да се сукоби с Га-гићем. И, разуме се, да је у оваквоме размшшвању највећи део одговорности пао на Хаџи-Ђеру. Многи, а нарочито Рупић, бацали су сву кривицу на љега, па су чак почели и одобравати субашу, што им је скинуо с врата опасност, због које су могли сви страдати.

А докле је у селу Хаџи-Ђерин грех са сваке стране обртан и претресан, дотле је овај чамио у кули затворен. За два пуна дана нико није долазио, да га из-веде пред Шаћира, тс је тако имао и сувише времена, да прегледа своје ново станиште, у које га је небратска Рупићева рука довела.

Осим овога прозорчића, који је за неколико бо-јева високо над њим био, није било више ниједнога отвора. Слаба светлост, што је кроз овај прозорчић пробијала, освтљавала је више горњи део кул е, д окле је доњи остајао у полутами. Решетке на прозорчету биле су густо испреплетене гвозденим шибовима, а зидови, с којих је овде онде опао скамењени леп, били су од дебслих тесаних стена. Соба је потпуно округла, а врло мала, да је једва у своје пресеку износила на пет корака. Под је поплочан

широким каменим плъ-штама, из којихје код источногзида избијалапошира камена плоча за педаљ вишс од пода, лепо истесана и четвртом страном узидана у зид. Та повиша плоча била је велика таман за једно седало, па како у кули није било ничега више, па ни постеле, на којој би се могао мало испружити, то је сужник могао само на овом камену и седети и спавати.

Два дана и две пуне ноћи провео је игуман у овој тамници, умотан у своје цубе, које му је било једини заштитник, што га чуваше од необичнехладноће, која је у каменој кули владала. А за та два дана нико му не дође, да га позове пред муселима. У овој хладној кули изгледало му је, као да је зазидан у камену гробницу, из које се више никада нће избавити. Око љега је вла-дала мртва тишина, и само високо над њим што би се о часовима авдеса разлегало „Алах ил Алах”. То је руднички мујезин позивао верне на молитву.

Иначе је изгледало, као да је ова кула потпуно одвојена од људи, јер ма колико да је напрезао слух, неће ли чути ма какав гл асак жива створаили батстра-жаревихногу, билоје узалуд. Гробнатишина владала је споља као и унутра.

Ледена зима, која је међу овим каменим зидовима двојно јача неголи напољу, пробијаласе кроз цубе, у које се умотао, па га је до костију прожимала, а уска тамница имал а је врл о мало простора, да би могао бар ходањем протеглити укочене и замрзле удове.

А уколико је студен мучила тело, утолико му је вишс подгризала душу недоумица: како ће се најзад све ово свршити, шта је тамо у селу и да ли ће стара Гагићка бити у стању да сачува тајну кћерина скро-вишта? А баш ова последња помисао мучила га је нај-више. Трептао је, кад би му дошло на ум, да ће Шаћир ипак ући у траг Смиљи и потурчити је. Све, што је досада учинио да је спасе, развејаће се као магла на ветру. Узрујана машта еве је више расла и истицала пред очи Смиљину прил ику. Замишљао је, како сепо-лагано навикава на своју судбину, двори Турчина и заборавља веру отаца; умотана у јашмак и фереце, као и остале буле; улази у џамију, па, доклесес висока ми-нарета разлеже преко рудничких литица мујезинова молитва, она

клања, дотиче челом земљу и шапуће: „Алах ил Алах!”

- Господе, помилуј нас! - прошапута игуман скрушено, па се прекрсти.

Али ни крст ни молитва што је, на коленима, грозничаво шапућу, нису више у стању да усталасалу душу умире. Молитва га је увек тешила, уливала му наде; али у овим зидинама, одакле још нико не изађе жив, молитва је била немоћна да га освежи. На очи му једнако излази Смиља, потурчена и упропашћена. И та потурченица изродиће Турчину децу српске крви, која ће шибати и срамотити своју рођену браћу, свој народ.

Игуман не мога издржати више. Уста са седала и поче, као у грозници, ходати по узану простору. Желео је да побегне од ове немиле слике, што се заронила у душу, па је сатанским канџама чупа и раздире.

Међутим, доклеје овако узмучен ходао по својој тамници, учини му се једаред, као да му од некуда долази граја. Стаде ослушкивати. То су први људски гласови, што их је за ова два дана могао чути, а ти гласови мало по мало стапали су се у мелодично припеваље.

Колико га у првоме ослуху повуче жеља да, бар издалека, чу јел: >удскегласове, толикогасадвишепре-ђе бледило. На ове гласове плануше му очи необичном мржњом и гнушањем и он се брзо окрете у страну. Алигласовипостајахусвејаенији. Гласовисубили само женски.

Игуман се стресе, као у грозници, наново седе, па зарони главу у шаке и тешко уздахну.

Споља зашкрипа брава, кључ се окрете и с врата спаде гвоздена полуга. Тешка хрстова врата шкрипнуше, а дах свежа ваздуха проструја кроз кулу.

- Јеси ли жив, калуђеру?

Игуман, као оклевајући, подиже главу. Пред њим је апсанџија.

- Хајде, дижи се!

- Куда?

- Аги.

- Сали-аги?-у пита игуман дижући се, а замућен поглед, у

коме се огледа необична клонулост, лута од апсанције до врата, на којима стоје два оружана Турчина.

- Сали-ага је још у Биограду, него Шахиру. Хаџи-Ђера изађе. Мрачан ходник с лучастим тмастима сводовима, кроз који су ишли, био је осветљен зублом, око чијег су се пламеног млаза ширили облаци смоласта дима. Изједнога ходника улазили су у други и трећи, а што су се више ближили излазу, и гласови оних песама били су све живљи.

Из последњег ходника испадеше на једну четвртасту ширину. Мрак је већ увелико покривао горе и планине, али је на овој ширини било све осветљено. Пред Сали-агиним конаком пламти огромна ватра, пламен лиже високо у небо, па руменом светлосћу осветљава целу просторију. Око разбуктале ватре разбашкарили су се Турци, а покрај свакога по једна девојка или младица у чистом сеоском руху. Ватру и седећивеопасалојевеликоколодевојака, којензгласа певају:

*Кун' се, бер' се, коло игра Да дочека Сали-агу, Сали-агу,
дику нашу. Проговара Сали-ага, Сали-ага, дика наша: „
Сад ми душа бајрам има, Кад ми млада коло води. “*

Хаџи-Ђера сетно пониче. Оборених очију ишао је напред. Од тешкога узбуђења и стида, шта му изазва певање кола, клецају му колена, те се с муком уздржава, да се не сруши. Он је знао као и остали, да се свакога петка дотсрују амо најлепше девојке и младице, дачинеизмет, алијошникадни јесвојимочимагледао ово коло. Окренуо је главу на страну, да не види, али то му није помогло. Пратиоци опазеше како се снеби-ва, па место да обиђу приведоше га тик самога кола. ГрајаисмехТуракаицикадевојака,скојимазам етаху разблудне шале, наочиглед осталих, разлегали су се и надметали с песмом играчица.

С полупијаним Турцима девојке су сркале кафу и ракију и на песму кола одговарале су заједно с Турцима другом строфом, у којој се псва, како Сали-ага љуби Влахињице. У челу ватре спази Суљу. Десна му рука везана у платно,

а левом обгрлио младицу, која је, као и ос-талс, распучених недара и готово полунага.

Хаџи-Ђера и нехотице погледа у ову младицу, али се усплахирено тржс. Познао је Станојку.

Гневним погледом и необичним гнушањем по-гледа у разуздану гомилу Турака, што се од времена на врем залетала у коло, те грабила једну по једну де-војку. Недижу ћивишеглаве, пожуридаштопреизађе из овога пакла.

У Сал и-агиној оцаклији, која је имала изглед на ову чистину, где је коло играло, седи Шаћир с неко-лицином ага, а неколико дсвојака, као и онс напољу, служи им кафу и ракију. Песма и шаркија разлежу се и из ове одаје, као и тамо.

Шаћир седи међу агама врло расположен. Тур-ци уведоше Хаџи-Ђеру.

- Ошћелдум, Хаџија, ошћелду м! - викну Шаћир вессло, кад угледа суморно лице калуђерово. - Шта је? Што си се застићео, бива, као влашка невеста?

Хаџи-Ђера с презршем погледа у Турке.

- Ене де? - засмеја се Шаћир на сав глас - а што тако, болан?

Ђути Хаџи-Ђера, а у очима му се види, како му се у души комеша: или да се стровали, или да речима опали.

- Нека, нека, хаџија, - Подсмехну се Шаћир, -цурама је лијепо. Ен' онај бива, шта им фали? Погле само, како су лијепи и кршни момци оно, а не онаки ћалови, као твоје циброље. Махни се поповања, него деде да нам речеш: шта си оно шуровао са онијем хајдуком Павлом, зашто си наговорио Милоја да убије Рама? Како си смио сакрити Смиљу и Станојку? А потљијен и то да ми речеш, што си наговорио Милоја и онога Дамљана, да се одметну?

Хаџи-Ђера не одговори ништа.

- Пак, ондакара, бива, да нам прокажеш све тво-је јолдаше, с којима узбуњујсш рају!

Игуман се једва разабра на те речи.

- Ја не буним.

- Бунисш, дервишу, бунисш. Знамо ми овђекара све,

шта се по вилајету ради. Него рецидер на лијепо, док те нијесам на муке!

На ову претњу Хаџи-Ћера подиже главу и смело погледа.

- Можеш, ага, у власти ти је. И сам је Господ прстрпео, чист и невин, муке на крсту, па зар да их не прстрпи слуга његов! Зар има већих мука од ових, што их овде гледам?

Никада Хаџи-Ћера није изгледао смелији, него што је био у овоме часу, кад му Шаћир припрети му-кама. Као преображен стајао је пред својим мучитељем. Учинио му се, да је баш то оно што је недоста-јал о, те да се изврши што је годинама желео. У служби Богу и народу провео је цео живот, а сада ево где му се даде прилика, да и мученичком смрћу посведочи, колико је био предан цркви и народу.

- Ама, хоће Божји, махни сети Исе Пекајмбера, - подсмехну се Шаћир, гледајући у преображено лице игуманово. - Друго је, бива, Иса Пекајмбер, а друго ти. Ето, за Смиљу те ама ич не питам. Него дедер нам реци за оно!

- Немам ти шта рећи! - одговори Хаџи-Ћера мрко.

- Много ми се хасиш, дервишу. Али хајд! Хтедох вечерас само да те видим, а сутра ћемо већ разгова-рати мало друкчије. Утуви, калуђеру, сутра се нећемо шалити! - одговори Шаћир и даде знак очима апсан-џији, да га одведе.

Суморан и замишљен, опет стоји Хаџи-Ћера у својој тамници и укоченим очима гледау тврдезидове. Остала му је, дакле, еамо још ова ноћ, а већ сутра све ће се свршити. И све зашто? Шта је он урадио овим Турцима и ономе Рупићу, који му се тако свете? Су-трашње муке, па зацело и смрт, поменуше га на гро-зоте што их мора поднети. Ја едена језа пролете му кроз све удове, и он се стресе. Али то се догодило само је-даред, у тренутку слабости, коју челичан дух у часу угуши. Помисао на сутрашње муке није била у стању да поколеба његову снагу и веру у добро дело, које је вршио мирећи завађене. То мирење, избављање неви-не душе, коју хтедохе потурчити, и његов договор да преда хајдуцима сложан народ, па да и сам с крстом стане на браник вере и слободе, сматрао је као праву и једину стазу, којом му је ваљало ићи, а мучење и смрт, што ће га сутра снаћи, биће само печат, жиг, по чему ће Учитељ познати

мученичку душу свога ученика.

То што ће се десити с њим није га колебало, али га је мучила друга једна помисао. Подсмешљиво држање Шаћирево изгледало му је врло загонетно, а особито она његова реч: „Ето, за Смиљу те ама ич не питам”. Да није ушао у траг девојци?

Уколико се опомињао, ни у оној разузданој го-мили, ни у оцаклији није опазио Смиљу. Али то га није нимало умиривало. Шаћир се зарекао да ће је потурчити и да ће се оженити њом, те по томе њој и није мес-то у колу.

Ова потајна сумња, што се још данас залегла у њему, рила је по души као црв, па уколико је заборављао на своју судбину, утолико га је гризла помисао да су, као и Станојци, и овој ушли у траг. Иначе, како да разумс оно подсмевање и титрањс Шаћирево, чију је плаховиту ћуд тако добро познавао!

Брига за Смиљу сломила га је сасвим, а утисци, што му у души остадоше гледајући Станојку и коло девојака, чисто су се ужлебили у зеницс толико, да их се није могао никако отарасити. Ма шта чинио, само да за тренутак заборави, није успео. Граја и гласови срамотне попевке разлегали су се у његовим ушима, а разблудне прилике полунагих девојака и пијаних Турака лсбделе су пред његовим очима, као да их још и сада гледа.

-Боже, Боже! -узивкну гласно. -Опрости наро-ду и спасавај!

Густа тама као тесто испуњавала је шупл>ину високе куле, а само једна звездица, која се, са истока, кроз прозорчић видела, трептала је несталном свет-лошћу. Склопљених руку на молитву и оборенс главе клечао је калуђер према овој звезди, а усне су шапу-тале последњу вечерљу молитву, која мољаше Бога, да заштити невину душу, од искушења и да његовим мукама исцели окужени народ.

Али, најзад, телесна малаксалост, од дводнев-ног испаштања и несанице у овој кули, сасвим га сав-л адаше. Тежак сан скл апао је у морне трепавице, и он се спусти на под, а главу наслони на камену плочу. Тврдо је спавао.

Тек у неко доба учини му се да чује потмулу ту-тњаву, па

онда необичан тресак. За овим затрешташе многе трубе, а у томе часу осети, како кроз кулу одтјекују тешки кораџи. Хаџи-Ђера као даугледа витеза у челичну оклопу, са шлемом на глави, медним шти-том о мишици и дугим коплем у рукама. И тај витез стаде баш уза сами зид према њему, наслони се на ко-плџе и стаде га посматрати необичним очима, из којих је бил а светлост правце у његово чело и чисто палила.

- Свети Димитрије! - кликну игуман, кад познаде своје крсно име, и појми руком, да се пред све-тителем прекрсти.

- Витез се благо осмехну, али онога погледа не скида с његова чсла.

Хаџи-Ђера покуша да се дигне с пода и - пробу-дисе. У кули јесветамно, алитамо, гдејесањао витеза, учинимусе, дајошвиди,какосеталасанекаваздушас-та бела прилика у човечјем облику. Нетремице гледа Хаџијатамо,па,дабисеп одигаоспода,одупресеобе-ма рукама о коцкасти камен, на коме му малочас по-чивала глава. Одједном осети, како камена коцка за-дрхта под руком и као да клизну подале. А у истоме часу свсжа струја ваздуха, која га запахну мемљивим дахом, пирну испод његове главе. То га потпуно раса-ни из малопређашљсга беута... Дакле, свеје било само сап, последњи сап пред дверима вечности, које ће му се сутра расклопити. Чудна л акота обузе игумано-ву душу и њему заигра у грудима од необичне милине. У послсдњем часу живота, уочи саме смрти, силази у кулу светитељ, да га походи, утеши и охрабри.

А она звезда, што је сијала над игумановом гла-вом, докле се молио, трепти и сада ведром светлошћу и помало осветљава таму око његова легала!

Мсђутим, камен, о који се Хаџи-Ђера и сад оду-пираоЈошсеједномсклизну и помаче. Хаџи-Ђера се трже и зачуђено поче разгледати. И збиља, камен се био за читаву стопу отиснуо у страну, а на месту, где је дотле као узидан стајао, указала се некаква шуп-љина, из које јс избијао влажан и мемљив задах. Хаџи-ја разрогачених очију загледа у ову јаму, што је зјапи-ла. А кад се од трснутна изненађсња расвести, саже се и завучеруку унутра.

Подруком оссти као степенести силазак. И не мислећи да разјасни себи шта је то, покуша да одвали прву плочу, што ивичи са овом јамом; на срећу, посао му пође врло лако. За неколико часака одвали неколико плоча, те јама оста довољно широка, да се кроз њу провуче.

Кадјетосвршио, наднесесе, неби ли ма шта видео, ал и осим мрака и влагс, што је била одоздо, није видео ништа друго. Рукама напипа двоје степенице. Дакле, без сумње неки подрум, или, ко зна, можда и каква стара гробница.

Нејасно осећање, да му ваља сићи тамо, сад се претворило у наду. Можда то није ни гробница ни по-друм, него какав зазидан тајни излазак нскадањих го-сподара ове тврђавице. Њему је врло добро познато, да је цео Рудник изукрштан тамницама, чији дубоки отвори на многим местима зјапе. Да и овај не води јед-номе од тих ван тврђаве?

Пажљиво умота око себс цубе, побожно се прекрсти и пође се завлачити. Ушао је већ толико, да му само глава вири напољу, а под коленима лепо осећа степенице, низ које се спуштао. Али на један мах, кад је и главу увукао у тамник, осети како сте-псница испод кол ена клизи. Он се чврсто прихвати ру-кама за степеницу над собом, а у томе се тренутку степеница испод његових колена омаче, и он остаде viseћи у ваздуху. Да се подигне горе није било никако могуће, а да остане овако viseћи - за то му не би никак-ва снага помогла. Међутим, да се спусти доле, ко зна у какав би се амбис сурвао. Над њим и испод њега ширио се густ мрак, а одоздо је била влажна мемла, пуна трул ога задаха. Можда је ово какав зазидани бу-нар или још дубље рудничко окно.

Доклс је, тако viseћи, мислио шта да ради, осети још једну опасност. Степеница с каменом за који се прстима закопао, такођер сс занијала. Ако се и она сруши над њим, онда је све свршено, камење ће га за-трпати. Ту сс вишс није могло размиш-авати, а и сна-га је већ почела слабити. Хаџи-Ђера спомену Бога, зажмури и отпусти руке.

Паде.

Лак потрсс прође кроз цело тело. Висина, с којс се отпустио, била је само за један лакат над земљом, те тако се задржа,

без икакве озледе, на ногама.

За неки часак стајао језбуњен у овој непрозирној тами, а у грудима му је живо куцало. Где је сада? Хоће ли наћи спаса ил и не му ова потајна јама постати гроб-ница? Разрогачени мочимаобазираосеокосебе,неби л и колико тол ико прозрсо, али узаман! Свуд око њега стуип ила се непробојна тама и она подземна тишина, глуха и нсма, као што јсу гробници око мртваца, а са зидова заудара мемл а. Пружи руке, да опиша око себе, а прсти му утонушс у дебел у плесан, што се свуда нах-ватала. Стајао јсу доста високу тамнику, кроз који се могло ступати готово усправно.

Вишс несмде часити. Над главом осети како се улеже и попуцкујс степеница, о којој је висио. Брзо крочи у засвојсни тамник, а у томе сс часу степеница сруши с потмулим шумом.

- Боже, помози! - прекрсти се игуман, опружи руке и почс пажљиво пипкати пред собом. Што даље, све га јаче гуши влажан и трули задах, те је већ после неколико корачаја морао застати, да одахне. Тамник је узан и дуг. Ишао је отприлике преко двадесет ко-рачаја, кад одједном застаде. Набаса на зид, који је пречио далл! пролаз.

- Нема излаза! - помисли и почс раширеним ру-кама пипати по зиду, а обс шаке напипаше шупл.ину. Зид је био само прсграда између два тамника, што се цепаху лево и десно. Он ућс у онај леви, али нс учини ни три добра корака, кад се спотаче и паде на некакав тврд предмст, који јекну потмулим гласом. Тајан-ствени звук се расу кроз таму, и мрак чисто зашущта. Хаџи-Ћери се учини, као да чује шум подземних сени, што се на потајни глас пробудише. Под рукама, јед-нако пипајући, познаде мртвачки сандук, а за њим одмах напипа зид. Биојеу старој гробници нскадањс властелеовога градића.Морапокушатијошсдесним отвором, па, буде ли и оно гробница, онда му иема друге, него да остане у једној од њих, па да сс у оном трулежу и мемли угуши.

- Мир праху твоме и покој души! - прошапута игуман и благослови узнемирнс кости покојника, па изађе из гробнице и сави у други тамник.

Неколико корачаја газио је по влажној и гње-цавој земљи, кад осети, као да се онај мсмљив и за-гушљив ваздух поче разређивати. Зрчак му наде затрепта у души, и он спокојније одахну. Али што више залази, свод је све нижи, док се толико не снизи, да најпосле мораде побашке пузити, па се најзад пружи потрбушке, и тако стаде вући по земљи.

Силна струја свежа и хладна ваздуха затал аса се и чисто га запљусну необичном свежином. Извуче се у пошири простор, потпуно округао и каменом ози-дан. Подиже оберукнадсобом, да опиависину сво-да, али га не нађе. А кад подиже поглед у вис, задрхта сав и кликну од необичне радости. Високо над њим за-трепта небо, густо засејано крушним звездама, којес по недогледној пучини чисто гобају и таласају. Свеж ваздух и пространо небо, што је, као звездани пок-лопац, заклапало ову јаму, овеселише се и разгалише шегову суморну душу. Он се прекрсти, падена колена и прострс се лицем по земљи. У часу спасења душа му се испунила молитвом захвалности, па, докле су му уста побожно шапутала, догле му је у машти лебдела прилика витеза оклопника, који дође, да му покаже

врата спасења.

- Великомучниче Димитрије, слава теби! - прошапутала игуман, прекрсти се и на сву висину исправи.

Јама је била за неколико човечјих бојева дубока, а тако узана, да се могао једва разлактати о њу. Једна дбсла грана повила сину јаму, али да је дочепа, ваљало му се за неколико својих висина успети горе. Он се раскорачи, размакну лактовима и поче се с тешком муком пости. Ужлебљивоа јестопе између камених шиљака, што су избијали овде-онде иза зидова. Од на-порна псњаља зној га је свсга обливао, али жел>а да се дохвати слободе, која онако дивно трептијаше над шеговом главом, удвојавала му је снагу. Помисао, да се мора искобсл>ати из дубоксјаме или занавек стр-моглавити, уливала је клонуломе очајнику храброст. Под ногама се у два-три реда одрони камсн, на који је стао, и он, разлакћен и коленима одупрт, толико пута остаде висећи између неба и земље.

Ал и успузати се чак горе бил о је и сувише тешко. На

половини пељања поче осећати како га снага нагло издаје. Лактови и колена били су одерани и рањави од овога посла, па су га силно болели. Од времена на време застао би, да одахне, а поглед на звездано небо, што тако чаробно трепти над њим, вукао га је и храбрио, те је у часу заборављао на болове и муке.

Када је преку жио преко пол овине пута, рука, којом је непрестано пишкао тамо-амо, напипа неколико дебелих жила, што избијаху из зида. Чврсто се ухвати за њих и ослободи лактове. Шум грања и свеж ваздуха, што је ћарлијао око њега, казивао му је, да је близу ивице, а врхови оне дебеле гране нихали су се над његовом главом. Игуман пружи руку, дохвати грану и сави је, а затим је и другом руком прихвати. Још један напорни покрет, и он искочи напоље.

Бујна свежина, што је дубоко удахну, и необична малаксалост занеше га вртоглавицом. Клецајући коракну два-три пута, поче као пијан посртати, свест га наједанпут остави, и он се сруши на снег.

Тако је лежао неколико тренутака и дубоко ди-сао, докле му се не поче размагљивати. Хладноћа га опомену да устане и разгледа око себе. Налазио се у некаквој шумовитој башти, опасној са свију страна високим зидом. Јама, из које је изишао, била је тик самогазида, а у близини једне приземне кућице прос-траним храстовим доксом.

Иако је у овој шумовитој башти било врло там-но, он се ипак пажљиво вукао поред зида и огледао, неће ли наићи где у зиду на вратаоца или згодно место, са кога би могао искочити напоље. По ономе, што је онајама водила из куле на исток, дакле ван тврђаве, знао је да се сада налази у граду, а у то га је уверавала и ова башта, јер је у тврђави било једва довољно простора за зграде, а за овако пространу башту нимало. Него, да ли се из ове баште излази на улицу или на чистину, с које би се могао дохватити шумскога густиша, то није могао разабрати никако.

Све се прикрадао поред зида, али још никако да наиђена врата или згодно место. Међутим, у оној кући није се опајало ни знака живота. Ако је кога и било, тај је без сумње тврдо спавао.

Али кад се довуче близу куће, пажљиво застаде и поче гледати у једно место. Учинило му се, као да је опазио, како се испод доксата нешто лагано миче. Брзо чучну и приби се уза сами зид, па, не дишући, пос-матраше тамо. Замало и он поче распознавати две прилике како се као сенке прикрадају и ближе право њему. Кад су се довољно примакле, спази да су обе женскиње. Прилике га нису опазиле, па су се полако ближиле. На један мах устукнуше и пажљиво се загле-даше у зид, где се Хаџи-Ђера чисто смањило. Опазиле су га.

- Пст! - учини Хаџија и нагло устаде. Прилике устрашено вриснуше, па, као скаме-њене, не макоше с места.

- Станојка! - викну Хаџи-Ђера полугласно, кад им прискочи. - Јеси ли ти?

- Хаџи-духовниче! - одазва се Станојка гледа-јући узбуђено у лице игуманово.

Кад она друга чу, како Станојка назва непозна-тога, цикну, отрже се из њене руке и обисну се игуману о врат.

Игуману се подсекоше ноге, па умало што не посрте од изненађења, кад угледа лице друге прилике.

- Смиљо!

Девојчесамозајеца. Обгрливши игумана, сакри лице на његове груди, па се тако од плача и јецања само тресе.

- Јадно дете, ко те доведе амо? - промуца игу-ман. - Зар мати?

- Рупић, проклета мудуша! - одговориместоде-војчета Станојка, јер Смиља од силна јсцаља и плача није могла ни речи прословити.

- Рупић?

- Јесте, он. Сазнао и потказао аги Џинићу, а овај послао људе, те је синоћ доведоше.

- А Милоје, а кнез Станоје? Зар је не могоше спасти?

- Милоје није био у селу, па и не зна шта се до-годило, - одговори девојче и лако порумсне, кад спомену ово име. - А кнеза су тога дана Фочићеви људи убили.

- Станоја убили? - викну игуман и чисто занеме.

- И кнзса Алексу и Бирчанина! - упаде Стано-јка. - Синоћ су градили веселе, па сам из Суљиних уста чула, како су се дахијс припремиле, да за неко-лико дана побију све оборкнзсове, а за тебе, хаџи-духовниче, спремили су, да те сутра на Азни обесе.

Хаџији се наводнише очи, кад зачу за погибију кнежева, и дубоко се замисли.

-Спаси нас, оче! -јецалаје Смиља, којајс дрхта-ла од страха, да ко не наиђе.

- Где смо сад? - запита Хаџија.

-У Шахира и Сул>е, -одговори Станојка. - Али сад нема никога овде. Дошао Сали-ага из Београда, па их све одазвао у оне зидине, а нас две су запрли у једну собу. Кад су отишли и, ми смо развал ил е врата, па изашле овамо, да гледамо како да умакнемо.

Хаџи-Ђера тужно погледа у девојче, што се при-било уза љ и чврсто се држи његових скута, као да се плаши, да је не отргну од њега. Он јој привуче лице својим грудима, а у исти мах погледа Станојку значајши погледом, који јс много питао. Станојка је схватила питање и весело занека главом.

Хаџија се обазре на све стране.

- Има ли тамо оружја?

- Ево га! - одговорише обе, и свака пружи по један сребрњак.

Хаџи-Ђера прими срсбрњаке и задену их за по-јас.

- Хајд'мо, у име Бога, он ће нам помоћи.

12.

Сутрадаи врילו је око моравачкога хана као у кошници. По селу се витла раздражена гомила Тура-ка и премећесваки кутак, не би ли пронашла бегунце, а где кога сељака нађу, гоне га пред хан.

И докле једна рул>а пролеће кроз село, друга слета у манастир, да их тамо потражи. У манастиру не нађоше никога, осим духовника, који се клео, да од

онога дананије видео Хаџије. Турци гадохватише, ве-заше за ступ и почеше шибати, те да у боловима ода где је игуман. Али кад духовник сасвим изнеможе и клону под ударцима бичсва, одрсише га и гурнуше у један кут, где је и остао, стсњући од рана и болова, што му их шибе зададошс.

Страх и трепет овлада мсђу Моравчанима. У ономе претуру сазнал и су, да је Хаџи-Ћера побегао из куле, обио Шаћиреву кућу, украо Гагићеву и Станој-ку, па с њима побегао.

Рупић помамно бесни. Обиграо је с Турцима сваки кутак, где се надао да ће им на траг наићи. Трос-трука га страст мучила до помамила. Мрзео је игу-мана, беснб је, што се Гагићева кућа спасла срамоте; а што га је највише пекло, било је још и то, што је Шаћир одмах пустио Гагића, чим су му Смил>у довели.

Међутим, док је Рупић јурио с Турцима, не-обична светлост засни очи сел>ацима око хана. С ма-і тстирске стране зарумене небо од пл амених млазева, што су лизали у висину, повијали се и таласали тамо и амо.

Међу сељацима се заталаса и зајубори.

- Гори манастир! Помагајте, гори манстир! - Пролете као муња кроз прсстравл>сну гомилу.

Народ се ускомеша и полете да гаси, а у исти час излете из манастирскога забрана гомила уздивл>алих Турака, пред којима јахаше Сул^о.

- Натраг, рајо! Гдје си наврсла! - викну Суља, исука сабљу и са осталим хатлијама насрте на збијену гомилу.

- Манастир, ага! Гори манастир!

- Дур бе, дбмузи! Нска изгори хајдучко гнијез-до! - осечесе Сул>о и налетесасвојима на гомилу, која окрете бежати хану, да је помамно коњи не разгазе.

- Захвалимо се за ово Хаџи-Ћери и Гагићима!

- подвикну Рупић, који баш тада дође, и око њега се искупише престрављене гомиле.

- Њима, њима, рајо! - довикну ага Џинић. - И зар вам нисам говорио, да се чувате онога хајдучкога јатака, хаџи-дервиша? Ето вам сада, па чините како знате; ја вам, бели, не помогах више.

- Аман, ага! Шта смо ти криви ми и манастир?
- завапише сељаци.

- Крива си, рајо, брс, крива, што кријеш хајдука и не одајеш јатака! - узвикну Суља и, шкрипећи зу-бима, запрети песницом. Докле вам не саћсрамо па-мет у тиквину, дотле вам се не море доказати.

А то, што се овога јутра радило у Моравцима, чинили су Турци и у Дићу. Али ни тамо не нађоше ни бегунце, ни браћу Смил.ину, па ни стару Гагићку. Сви су се они склонили Бог зна где и у коју планину.

Турци су као и олуја. У часу заошија, протутњи и прогрми; што јој се иа путу испречи и што докопа то поломи, поруши, на све стране разбаца и развејс, па се у један мах утиша, смири.

Већ после два три дана било је све мирно, осим Шаћира, који је беснео од силне л>утине за одведеном девојком. Па не само да се нијс ни сутрадан ни прск-сутра утишао, него га је, како који дан, подухватало све јаче бесмило, да јс најзад почео смишл>ати најо-пасније муке, којима ће мучити све Гагиће, па и саму старицу, чим им уђе у траг.

А то, што јс Шаћир на Рудику радио, чинио је и Рупић у селу. Страст га је толико занела, да су га се чак и његови најболл! пријатељи почели клонити. Мратић му прсд самим носом затвори врата својс куће. Али он није осећао више ни саме увреде. Нео-бична мржња према игуману, Гагићима, Милоју и свима, који стајаху уз ове, гушила га је, те умало што једаред не подижс руке и на своју сестру, мајку Ми-лојеву, кад се ова згнушала и плънула за њим, гледа-јући шта се све од њега начини.

Мећутим, по другим селима овладао је страх и комешање. Народ прстрнуо и гледа, како дахијски Турци јуре по селима, хватајуједног по јдног обор-кнеза или виђенијег сељака, па их без суда и пута секу и убијају. Који се од виђенијих људи дохватио планине за времена, тај сс и спасао, а ко нијс измакао, тога су из-вукли из кућс и убијали. За побијеиим кнезовима ух-ватише и старог Хаћи-Рувима, ставишс га на муке, па онда посекоше.

Нсколико дана после овога догађаја нијс се ни-шта чуло

ни о Хаџи-Ђери ни о осталим бегунцима. Љахур је слао л^удс на свс стране, а Сали-ага је обећавао, да ће опомс ко му је донее, златом одмрвити Хаџи-Ђерину главу. Али ко је могао обиграти све планине и збсгове, где се бсгунци скривају!

Осванула Тодорова Субота. Силан народ из за-вађених села слегао сс око манастирских развалина, око којих су сс на срећу одржали још цели зидови, те је духовник како тако удссио да служи. А Тодорова Субота била је један од оних дана, кад је народ дол азио да прими свсто при чсшћс. Само у тс данс сме-ла су се завађсна браћа без икаква страха окупљати око манастира, да не прсзају од узајамнс осветс. Дани причсшћа били су дани општега примирја. Али чим би се причестили, разилазили су се, а већ сутрадан клонили су сс и зазирали један од другога; ако су се и потражили, то је било само да један другога ута-манс.

Још пре зоре сабрао сс народ. Мушко и жснско, дсца и старци, прскрилили маиастирско двориште, наложили всликс ватре, па се око њих греју и жуборс. Свако се сел о одел ило за ссбе, а у суссдству су он а села, којасеузаједнич којмржљидржепротивосталих.Не-пријатељи сс не базиру један на другога, али, ако сс случајно сукобе, неназивају Бога и мрко окрећу главе јсдан од другога.

На истоку сс расклапало всдро небо, а кроза њ поче беласкати прва зорина всдрина. Мало по мало и у блсличастоме сс порубу све више издвајало из таме и распознавало горостасно чело Рудника. А кроз мрачан ваздух заталаса румсна светлост, позлати вр-ховс Рудника и осталих планина. Покривснс сребр-ном одећом, чисто се надмсћу висине, која ће пре за-пливати у румсне таласс планинскс зоре. Огорело граље и стабла око манастира, по којима је попало ињс као сребрнасти прашак, изглсдају у овоме руме-нилу прозрачни, као кристали, патакоиснежна доли-на и огромнс лавине, што су се преко поћ сурвале с гора и засуле замрзли Љиг.

Јутро је било од оних мразних, лспих јутара, у којима небо трепсри, као стакло, необичном всдри-ном, ветрић нс пирка, а под ногама шкрипи и цичи снсжна пртина, као да јаучс, што је газимо.

Око Мратићеве ватрс састало се много пријате-л>а, па разговарају о догађајима што их ових дана пре-турише. Погибија кнезова и страх, што је обузимао цео народ, давало је свакомс прилике, да штошта проговори. Али, разуме се, то се шапутало само међу рођацима и присним пријателлша. Људи из про-тивних села чували су се, да им се ни шапат не чује.

- Ама, што ли то нема духовника, да се већ јед-ном отпочне?- рече Мратић. - Једва чскам, да примим закон, само да се што прс уклоним од ових хрзуса, да их не гледам.

-Бојсе,пријател>у,-упадемууречједанМорав-чанин, - пре бих се с Турцима збратио, него што бих се с њима здравио. Али духовник ни послс овога разговора још за дуго не дође. Народ поче мало по мало нестрпљиво жуборити. Да је Хаџи-Ђера овде, служба би се још у први освит почела.

Зора је већ увелико трнула пред сунчсвом свет-лошћу, која се игза рудничких планина помал^а. Не-стрпл^ивији почеше обилазити и шушкати око ман-астирских ћелија, али духовника нема те нема.

А док су око ватара нестрпл>иво изгледали духовника, нсколицина љих, што су шушкали око хс-лија, дотрчаше нагло својим ватрама, шапуташе не-што својим л^удима, а ови их забезекнуто и с чуђсњем слушају.

- Ама, чувс ли, шта се проноси? - запита један сељак, што застаде пред Мратићевом ватром.

- Шта? - запита Мратић. -Тише!-прошапутасслЈак.- Духовникпаснсће причешћивати.

- Ја ко? - упита Мратић.

- Хаџи-Ђера.

- Хаџи-Ђера?! - гракнуше сви у чуду.

- Откуда он овамо?

- Како смеде доћи?

- Зар се не страши, да не га ко одати? Питани само слсже рамснима и не одговара ништа.

- Па што не почиње онда, Бог га видео! Зар чека, да

сс сасвим раздани, те да му и Турци дођу у госте?! -рече Мратић, коменеби баш намилије, и срдито оту-ри дрво, којим је за време разговора царао по ватри.

Тс ноћи дошао је Хаџи-Ђера овамо изненада. Духовник му се нијс надао, али кад га је угледао, об-радова се своме игуману толико, да је од радости само кршио прстс и плакао. Хаџи-Ђера му рече, да је дошао само да обиђе манастир и да сутра зором причести народ, па ће онда опет у збег.

- Ко зна, хоћу ли дочекати и друго причешће! Времена су мутна, - рече, - а, после, ово је једини дан, када ми се сав народ без зазора скупља око цркве.

Кад је мало одахнуо од пута, рече духовнику, да га почека у соби, докле се не врати; онда изађе у дво-риште, а одатле пред разорену цркву. Сетно пониче калу ђер, кад угледа опаљене зидове и унакажена лица светитеља. Стајао је тако неко време као укопан и, не скидајући очију с рушевина, над којима је пловио бле-ди месец и замишљено гледао кроз тамну ноћ у спа-љену светињу. А што је игуман више стајао и гледао у порушне стене, све је теже дисао. Тешка туга по-легла на срце, па га, као навалзена стена, притискује, а грл о му се сузило, па једва дише. У неко време обазре се око себе, побожно се прекрсти, али кад хтеде кора-чити прско прага, сруши сена колена, обгрли огорелу довратницу, притиште чело на њу и сил но зајеца. Сузе су се потоком роииле и капале на црквени праг. Пус-тио је сузама на вољу, плакао је над разореном цр-квом, као дете над мајчиним гробом, као мати над празном колевком, из које је смрт чедо однела.

И Бог зна, докле би ридео на прагу спаљене бо-гомље, да се духовнику не учини дуго чекати, те и он изађе, да га потражи.

- Немој, оче игумане, не коби више! - зајеца духовник, загрли Хаџи-Ђеру, па му и самоме грунуше сузе.

Тек тада се игуман разабра, приђе једној по јед-ној онакаженој икони и стаде их кроз плач целивати.

Целе ноћи ни игуман ни духовник не сведоше ока на око. Игуман је саветовао духовника, како да оправи што је погорело, како да води кућу, и где ће га наћи, кад му што

устрѣба.

И тако су будни дочекали зору и народ, који се око манастира већ увслико сабрао.

Али када се сасвим разданило, ускомешаше се л>уди. Би им чудно, што у цркви не гори ни свећа ни кандило, а нема ни игуманани духовника да спојавс.

- Хајде, да их зовемо! - речс Мратић неколи-цини и пођс ћслији.

Таман они ирсд ћслију, а из ћелије изађе Ха-ци-Ћсра. Мратић сними фсс и приступи ру ци, а за љим остали. Кад народ углсда игумана, згртесепрсд ћели-ју и око њега.

- Оче, игумане! - проговори Мратић, а гњечи фсс међу шакама, - молимо те, хоћс ли бити данас у цркви службс и закона за људе? Ево се силан свст сле-гао, да прими закон.

- Нема службе, нема закона за вас! - викну игу-маи, што га глас доноси. - Закон јс само за христијанс, а нехристијанима нема!

Као да га је гром поразио, тако устукну Мратић с људима. Народ сс заталаса.

- Духовничс! - проговори опет Мратић, а очи оборио зем.ли. - Ми сс молимо теби, као свомс стари-јсму, не оставл>ај нас бсз закона; овде има л>уди и ста-рих и подобиих мреги; па ко зна, хоће ли дочекати, да још који пут дођу цркви?

-Људи!-узвикну игуман, агласмучуднодрхти. - Шта тражите ви од мснс? Да вам дам закон, да прис-тупим часној трпези и да вам пружим свето причсшће, а руке вам се пуше од братске крви, уста су вам пуна поругсна своју браћу, а у срцу вам киши отров, мржња, којом сс ксхљете, сатиретс, убијате. И ви тражите свето причсшће, капљицу крви Оиога, кога разапеше зато, што јс сејао мир и л>убав међу ближњима; хоћете да ту капљицу саспем у нечиста уста ваша, у срца пуна отрова; хоћсте, да вам у руке, окрвављене братском крвл>у, пол ожим свету нафору, тело Христово! Да вас причестим свстом тајном, па да опст послс пођетеста-рим путсм братске мржње и убистава. О, тешко, тс-шко теби, народе! Бог је послао велика искушсња на тсбс и ти их не

видиш. Са неслоге си изгубио своју царевину, па сво где с косовске неслоге и данас про-падаш. Немаш очију да видиш, нсмаш ушију да чујеш! Погледајте, обазрите се око себс. Ко попали онај све-ти храм, ко онакази онесвете ликове? Ко у гуши у вама братску љубав; ко вас завади на живот и смрт? Турци? Нису Турци, него ваша неслога, ваша мржља. Да стс ви права браћа, да сте у слози, да живите као што хри-шћанима доликује, не би даиас пропадао толики на-род, не би данас падалс главс твојих кнсзова и твојих најбол>ихЛуди.Не, нс,нијеонотурскасабља,штонас сече, нго ваша неслога, ваша небратска мржња. Вас ради ја не шем приступити часној трпсзи!

Силно су одјекивале игуманове рсчи, чудно је изгледало његово плахо лице пред овим народом, штозбуњенопонице. Икаокадподухнеспланинабуј-на олујина, зашуми преко гора и долова и почне пови-јати стогодишње грмовс, као тучно класје, до саме земље, тако се повише старачке главе и млада чела, повише се, јер остише необичну тсгобу.

И кад је игуман ућутао, они су још осећали грмл>авину љсгових речи, која звошаше тако чудно, тако страшно, као клетва праведника на умору. Неми и запаљсни стајали су оборених глава и нико се не усуди и да погледа очима у оно лице, а камоли да му што одговори.

Тск у нске подиже главу Мратић и бојажљиво погледа у игумана:

- А зар нема никаквс помоћи? Зар нам не можеш духовати греху? Кажи какву хоћеш епитимију, при-мићемо је и испаштаћемо, само нас не одбијај од за-кона!

- Ко да вам верује? Зар вас не познајем?

- Ево ти се листом молимо! - подвикну Мратић. - Рсци ти, што год хоћеш, па проклст триклет ко не послуша.

- Проклст триклет! - узвикнуше седе главе, а народ прихвати тешку клству, која зашумс прско њихових глава као шум ветрова преко непокошене њиве.

- Е, добро, народе! - узвикиу игуман. - Ако се заку нетепредсветомцрквом, да ћстс проститијсдан другоме, да ћете се измирити, иреврнућу одежде наопако, служићу службу и причестићу вас. Али пазите! Чистим срцем и

братском л>убављу примајте причешће, одржите клтву и мир братски, да вам се причешће не окрене на проклетство, на погибију вама и породу вашем!

Тешко уздахнуше седе главс и наново оборише очи земл,и. Тешко уздахнуше, јер осстише, да им за-коникумећенаду шутерстцрњиоднајцрњеепитимије, што је траже. Та већ толико година једаи другоме о глави раде; зар нису један другоме у крв дробили, а сада да се измире и ижљубе?

- А они гробови, оче?

-Оставитенамиругробовс!Покојницињихови не ишту крви него љубави.

Али ни ове речи не заталасаше душу њихову. Тврда, лсдена кора ухватила се око њс.

Дубоки игуманов поглед прозирао је у њихове душс, али тамо не беше ниједнога топлијег местан-цста. Сета пређе преко лица његова, и он тужно по-гледа по свима.

- И ви хтедoste да се огрешим пред лицем Господа, да причестим крвнике? Одлазите и не долазите вишеовојсветињи.Идите, идитеуцамију! Христосне прима крвнике.

Као оштри ножи пролстсшепоследњсречи кро-за срца народу. Људи се згледаше међу собом. Први пут, после толико година, без зазора очи у очи.

А баш у томе часу улазила је у манастирско двориште нова гомилица л>уди и жена, међу овима Милоје и Гагић, а уз њих обе мајке и Смиља.

Тајанствена тишина и необично оссћање обуј-ми свс, кад угледаше ову гомилицу, како гологлава прил ази игумаиу. Хаџи-Ђера стоји као камењен, али му на лицу трепери изнеиадна радост, која му напуии очи сузама. Брада му задрхта, а усне се почеше ми-цати,каодаћесадузвикнути:„ ЕтојагаљацаБожјих!”

- Благослови, оче! - повикаше Милоје и Гагић у један мах и приступише игумановој руци.

- Да сте благословена, децо моја! - кликну игуман, положи обе руке на њихове главе, а две крупне сузе скурунише се низ браду.

Народ забленуто гледа у ону двојицу. Мратић оссћа, како

му се нешто пеше у грло, па чисто не можс да дахне.

- Оче! Опрости и благослови народ твој! - за-вапи Мратић, сузе га загушише, и он полсте, да загрл и Милоја и Гагића.

Нијсбило ока, којеу томечасу незамагли. Топла молитва игуманова, што је шапуташе над главама ове тројице, раскравила јс ледену кору, отопл>ени лед поче да се излива у сузама.

Над љиховим главама трспери јутарље сунце, а плаво небо, ведро и весело као детиње око, наднело се над њима, обухватило горске порубе, па као да хоће да загрли, обујми у всчито плавило све, све, и оне планине и ову цркву с народом и добрим игуманом, што је наднео и распростро руке над њихова темена и моли Вишљега, дапошљел>убави измиреној браћи.

Црква је била прецуна. После свршене службе изађе Хаџи-Ћера пред царске двери с путирем у руци. На љему се светли позлаћена одежда, а над љим ви-соко Божје сунашце расуло јутарње зраке, па све трепери. Два и два из заваћених ссла приступају путиру. Први Милоје и Гагић.

- Опрости, брате! - рече гласно Гагић.

- Нека ти је Богом просто! Опрости и ти мени! -Од Бога ти просто! - одговори Гагић и пол.уби се с Милојем.

- Христос међу вас! - кличе игуман и залажс их светим причешћем.

А духовник утире убурсом уста њихова, у очима му сија небесно блаженство, а грло звони и извија као никада дотле: „Тјело Христово примите!”

И тако рсдом, све двоје по двоје.

Најпоследиприступишедвемајке, Милојева иГа-гићева, а међу њима Смиља. Дубоко сезагледаше јед-на другој у очи, а дуг загрљај и сузе радосницс као да их опомињаху на све, шта су до данас претрпеле. Игу-ман и њих и Смиљу причести.

Кад сврши причешће, остави игуман путир, изађе пред двсри и огласи народу Милоја и Смил>у. Као свежа јабука када зарумсни на сунцу, тако је и Смил^а зарумнсла,

стојећи измсђу брата и свога вој-на, комезасилавомдивноо
дсјајиваху двасрмали-пи-штол>а.

- Нска је срчно и благословено! - узвикну нар-од
као из једнога грла, а мало затим некадањи непр-ијатељи
измешаше се међу собом, изљубише се и разиђошс свак на
своју страну.

Само једна гомилица, у којој беху Милоје и Га-гић с мајкама
и Смиљом, остаде још мало. А када се народ разиђе, ови
се упутише са игуманом на гроб Миланов. Сви се побожно
прекрстише, целиваше кр-стачу, а Смиља извади из
недара нов пешкир, што га је својим рукама везла, привсза
га о крст, а чело главе покојникове спусти јабуку: снаха је
донела дсверу дара од милоште.

Игуман окади гроб, чита молитву, па када спомену
последње „Вјечнаја”, врати се у цркву.

Милоје са својима оде уз планину.

- Господе, господе, укрепи снагу народу момс, да
истрајс у борби! - кличе игуман, кад се осети у ол-тару сам,
и клече прсд часну трпезу. Руке склопио пре-ко главе, а
главу положио на трпезу, па тако шапуће своју молитву.

13.

Тога јутра био је у аре Џинића Шаћир. У рану зору сишао с
Рудника и пошао у Ваљево, да се састане с Фочић-Мехмед-
агом, те да му јави, како се са оне стране Рудника опажа у
народу сумњиво комешање.

Њих двојица седели су у оцаклији, сркали кафу, и
доста забринуто разговарали. Шаћир је од онога доба нешто
потамнео у лицу, а по немирноме погледу м огл о се опазити,
да му се у ду ши није стишало. Разго-варају тако, кад тек
одједаред зачуше нсобичну тут-шаву уз дрвенс степенице,
а мало затим отворише се врата зјапом и у оцаклију упаде
Рупић, усплахирен и чисто као смушен:

- Овдс су! - викну, а очи му крвнички зверају.

- Ко?

- Сви! Ђера, Гагићеви, сви!

Шаћир скочи као иомаман и стаде прсд Рупића.

- Гдје су, кнеже!
- У манастиру! Све ћеш их живе похватати.
- Коње! Сви момци! - загрме Шаћир, дохвати оружје и стрча низа степенице.

Мало затим летело је двадесет хатлија у највећом трку манастирскоме забрану.

Међутим, докле се ово у хану дешавало, Хаџи-Ђера је довршавао молитву. Баш када је ухватио руком за спитрахшв, да га скиис, трже га необичан то-пот и алакање.

-Турци! -помисли Хаџи-Ђераи хтедеда изађе.

Али већ бешедоцкан. ГомилаТуракаулетелаје у цркву.

Хаџи-Ђера се окрете часној трпези и распећу, прекрсти се, целива и дубоко се поклони.

- Господе! Прими слугу својега и укрепи народ мој! - узвикну гласно, а онда сс, онако под епитра-хиљем, окрете Шаћиру, који с голом саблм ступи на врата.

- Кога тражите, сотоне?

- Тебе, дрвишу! - цикну Шаћир, а закрвављене очи чисто се вал>ају од силна беснила.

*

-Псетооддервиша!-зашкрипазубимаШаћир, излазећи из цркве и отирући једним убрусом краву сабл>у.

А тамо украј часне трпезе лежала је у епитра-хшву лешина без главе.

ДРАГУТИН Ј. ИЛИЋ

Драгутин Ј. Илић је један од књижевно најплоднијих, али не и најпопуларнијих изданака породице Илић. Одрастао је у кући у чијем су окружењу живели Тура Јакшић, Лаза К. Лазаревић, Стеван Сремац, Јанко Веселиновић. Отац Јован, браћа Војислав, Ми-лутин и Жарко са њим су у историји српске књижевности несвакидашње породичнојезгро којејеуњихо-вом времсну чинило својеврстан породични књижев-ни клуб чије књижев-но стваралаштво улази у башти-ну српске књижевности.

Драгутин се родио 14. фебруара 1858. године у Београду. Две године старији од брата Војислава, живео је најдуже од све браће Илић - 68 година. Књижевним радом бавио се пуних педесет година. Поред песничтва, белетристике, књижевне критике и историје, веома се успешно бавио и драмским писањем. Живео је у Београду, Сремским Карловцима, Новом Саду, Загребу, Букурешту, Москви... Разапет између књижевног стварања и бурног учешћа у јавном животу, успевао је да у свом времену остане у жижи интересовања. Основна одлика његовог рада са оволике временске удаљености је стално тражење нових књижевних путева, и тренутно наметање својих решења јавности. Због тога је морао да плати цену и брзог заборав онога што је бурно представљао.

Умро је 1. марта 1926. у Београду, у шездесет и осмој години, припремајући своја одабрана књижевна дела. Тај посао није завршио.

Књижевна критика двадесетог века била је најнаклоњенија његовој белетристичкој прози, трима свескама: Светлих слика, Хаџи-Ђера и Хаџи-Диша.

*

Први роман Драгутина Илића Хаџи-Ђера (СКЗ Београд, 1904) је историјска, али реалистичка прича са јаким осећањем стварности о животу у Србији. Иако је ова

романескна целина први пут доживсела светлости читања као новела у „Бранковом колу” (1898), у времс Илићевог уредниковања у овом ча-сопису, повод и час када је стасал а за књигу, сто годи-на од Првог српског устанка, добро су дошли да је до данас учврсте на значајном месту у историји српске књижевности. Икљижсвнакритикаичитао цисупри-мили роман са великом благонаклоношћу. Да је тада постојало звање „бсстслера”, нспорно је да би га ова књига освојила.

Питко и речито казана прича о животу у Србији пред Устанак открива слику једног врмсна које у журби за новином неправедно одувск заборавламо. Сам лик Хаџи-Ћере и његово окружење упознају нас и са особинама и вредностима које је наш народ одувск имао, а из ко зна ког разлога их потискивао и скривао. Казивање о великом народном учитељу и борцу уклоплено је у незаборавне, сликовите сцене које се памте за цео живот. Чини се, баш то памћеље је нешто што нам недостаје и из чега може много да се научи. Драгутин Илић је то наглашавао и по том се његово стваралаштво у целини разликује од са-времен икаистварања Ствана Сремца, Јанка Весели-новића, Симе М атавула или Лазе К. Лазаревића. Без прихватаља утицаја са стране и европских књижевних токова, Илић у овом роману гради, како је једном примстио Божидар Ковачевић, природни српски стил и језик који ће увек бити разумљив и којим ће писати током вишепоха. Данашњем читаоцу може бити занимљиво да је Драгутин Илић један од ретких писаца свог времена који се бавио поетичким питањима овог жапра. Наиме, он је пишући критичке чланке у књижевним часописима, истицао бројне недостатке тадашњег српског романа. По њему су то били: ра-зуђеност, пренаглашеноет, лоша мотивација, опонашаље западног шаблона, романтизам у концепцији ликовна. „Зд роман се тражи не само таленат, него и повслика литерарно-естетичка спрема и дубље познавањслудске душе и друштва у коме се драма романа развија”. Поред овога, у свом критичарском раду Илић се залагао да роман мора да буде: „... свес-трана и најозбшвнија критика над врлиама и мана-ма друштвеног живота у којој ће, за

разлику од приповетке, дубока психолошка студија бити важнија од описа спољашњег света и природе”. У нашим условима он је видео могућност за две врсте романа, једну о сеоском, а другу о варошком животу. Готово да је као илустрацију сам написао по један, за сеоску Хаџи-Ђеру, а за варошку Хаџи-Дишу.

Сличност ова два романа се огледа у начину приповедања, са једним свезнајућим приповедачем који својом наводном објективношћу и интервенцијама утиче на читаочеву пажњу и доношењем коначног суда. Оно што се не може порећи је историјска објективност и то пресвега у роману Хаџи-Ђера кога историчари књижевности често узимају за пример реткоуспелог историјског романа унашњој књижевности деветнаестог века.¹ Зато не треба замерити појединим пишчевим објашњењима догађаја који ће уследити, нпр. опис повратка Шаћир-аге са састанка са Мехмед-агом Фочићем је ствари тумачење услова за сечу кнезова и најава могућег трагичног завршетка романа.

Посматрано у целини, овај роман повезује себи мноштво идеја које се међусобно не сукобљавају, од социјалне правде до националног заноса и жезаослобођења Срба и животом у једној држави. Супротности бдења живота раје и турског зулума, грађанског јасног јунака и носиоца правде и вере у лику Хаџи-Ђере, учинили су да нема ниједног историјског романа ни белетристичког списа који тако уверљиво уводи данашњег читаоца у доба пред Српски устанак 1804. године. Да је само због тога, а није, ову књигу треба да чува свака кућа, која своје корене припадања једном народу жели да има осликане у књижевном штиву. Јован Дереша, „Српски роман”, Нолит, Београд, 1981; Душан Иванић, „Српски реализам”, Матица српска, Нови Сад, 1996.

Мирко С. Марковић

(, ...Стилнашметљив, алиугоуашшешемуухуииашемпачипу мишљељи, стил у ствари врло добар, иако ги нико пирочито не запажа и tie хвили... “ - Б. Ковачевић. „Јес/тиit заборовљени Оисац: Дригугитип ИлиИ “, Књижевност, 1958, књига 28. Г. 13. вр. 10. стр.318.)

Д. Итћ.:, ХајдукСтаико “,ЛМС, 1897, књ. 191, стр. 157-161. ‘ Д. Ј. ИлиИ: „ Патпица, роман Ј. ИгњатовиИа “, Стражилово, 1888. стр. 441-444.

